

Zedernalmanak

Deel 3 Wetten en regels

Zedenalmanak *Deel 3 Wet- en regelgeving*

Voorwoord

Op 1 december 1991 is een nieuwe zedelijkheidswetgeving betreffende zware zedenmisdrijven in werking getreden. De wijzigingen in de zedenwetgeving zijn ingevoerd om een betere bescherming te bieden tegen strafbare vormen van seksueel geweld, onder meer door verruiming van de mogelijkheden tot vervolging en berechting van daders. De wetgever beoogde tevens een aanvullende bescherming te bieden aan diegenen die in het maatschappelijk verkeer extra kwetsbaar zijn, zoals jeugdigen en mensen met een handicap.

In 1994 zijn de effecten van de wetswijziging via een onderzoek geëvalueerd¹. Uit dit onderzoek bleek dat de toepassing van de nieuwe zedenwetten in de praktijk nog te wensen overliet. Ook werd vastgesteld dat er nog steeds sprake is van een kloof tussen functionarissen van justitie en politie enerzijds en de hulpverleners van slachtoffers en plegers anderzijds. De onderzoekers adviseerden om via voorlichting aan alle betrokken beroepsgroepen het juiste gebruik van de nieuwe wetten te stimuleren en de samenwerking tussen het justitiële circuit en de hulpverlening te bevorderen.

In antwoord hierop heeft het ministerie van Justitie deze *Zedenalmanak* ontwikkeld. De almanak is bestemd voor iedereen die professioneel bij deze problematiek betrokken is: de politie, het openbaar ministerie, de advocatuur en de hulpverlening aan slachtoffers².

In de eerste druk (1997) werd nog aandacht besteed aan het onderwerp vrouwenmishandeling (geweld in relaties). Inmiddels zijn er echter zoveel ontwikkelingen op het terrein van de bestrijding

en preventie van huiselijk geweld dat niet meer volstaan kan worden met een summiere bespreking. Een uitgebreide bespreking van dit onderwerp gaat het bestek van deze almanak te boven, zodat ervoor gekozen is het gehele onderwerp van vrouwenmishandeling in de tweede druk te laten vervallen. Vormen van huiselijk geweld die betrekking hebben op seksueel geweld, komen evenwel aan de orde.

In deze tweede geheel herziene druk zijn de wijzigingen in wetten en beleid, alsmede de ontwikkelingen in rechtspraak met betrekking tot seksueel geweld vanaf 1997 tot en met 2001 verwerkt.

Doel van de almanak

Hoofddoel van de *Zedenalmanak* is bij te dragen aan de effectieve bescherming van slachtoffers van seksueel geweld. Dit vereist van beroepsbeoefenaren die in hun werk te maken krijgen met deze slachtoffers, dat zij weten welke juridische acties mogelijk zijn en wat daarvan de implicaties zijn. Ook dienen zij op de hoogte te zijn van de verschillende vormen van hulp en bijstand waarop het slachtoffer een beroep kan doen.

De almanak geeft daarom veel praktische informatie over zowel de juridische als de psychosociale aspecten van seksueel geweld. De

• 1 Zie J. de Savornin Lohman e.a., 1994. • 2 Daarnaast heeft het ministerie van Justitie een brochure ontwikkeld voor slachtoffers van zedendelicten (*Seksueel geweld. Wat kunt u verwachten van hulpverlening, politie en justitie*) waarin zij worden gewezen op de mogelijkheden van strafrechtelijke en civielrechtelijke actie en op de beschikbaarheid van hulp en bijstand op juridisch, praktisch, medisch en psychosociaal gebied.

Zedenalmanak biedt echter meer dan feitelijke informatie. Elk onderwerp wordt zoveel mogelijk benaderd vanuit het perspectief van het slachtoffer. Er wordt aandacht gevraagd voor de beleving en het belang van het slachtoffer en voor de correcte bejegening van het slachtoffer tijdens alle fasen van het proces dat het slachtoffer moet doorlopen. Ook wordt stilgestaan bij mogelijke vormen van samenwerking tussen de hulpverlening en politie/justitie en bij de voordelen die zo'n samenwerking kan hebben - niet alleen voor de betrokken professionals maar zeker ook voor het slachtoffer zelf.

Opbouw van de Zedenalmanak

De *Zedenalmanak* bestaat uit vijf boekjes en een floppydisk. De vijf boekjes zijn als volgt onderverdeeld.

Deel 1: achtergronden

Dit deel geeft algemene achtergrondinformatie over seksueel geweld als maatschappelijke problematiek (omvang, aard, gevolgen). Ook wordt geschetst welke trajecten een slachtoffer van seksueel geweld kan doorlopen na het gebeurde en welke organisaties en instanties daarbij betrokken zijn. Het traject voor *jeugdige* slachtoffers komt apart aan de orde, omdat dit duidelijk afwijkt van het volwassenentraject.

Deel 2: hulp en bijstand

Deel 2 is geheel gewijd aan de verschillende vormen van hulp en bijstand die beschikbaar zijn voor slachtoffers van seksueel geweld. Er wordt aandacht besteed aan de eerste opvang van slachtoffers, aan vervolghulpverlening en de hulp en bijstand op juridisch en financieel gebied. De verschillende aanbieders van hulp en bijstand worden kort beschreven en er worden adviezen voor doorverwijzing gegeven. Afsluitend wordt aandacht besteed aan specifieke slachtoffergroepen. Vanwege de ontwikkeling van daderhulpverlening als preventiemiddel is een aparte paragraaf

over dit onderwerp aan dit onderdeel toegevoegd. Hierna volgen de hoofdstukken over rechtsbijstand en rechtshulp.

Deel 3: wetten en regels

Dit deel behandelt de relevante wet- en regelgeving. Achtereenvolgens komt aan de orde: de strafwetgeving op het gebied van zedendelicten; de regels en wetten over de positie en behandeling van slachtoffers in het strafrecht; de mogelijkheden die het burgerlijk (of civiele) recht slachtoffers van seksueel geweld biedt; overige relevante regels en wetten in specifieke situaties zoals de (medische) tuchtwetgeving, de Arbeidsomstandighedenwet (Arbowet), de onderwijswetten, het asielrecht, de vreemdelingenwetten en internationale verdragen.

Deel 4: de juridische wegen

Het vierde deel is gewijd aan het traject dat een slachtoffer doorloopt als deze persoon besluit om naar de politie te gaan en/of een juridische procedure te starten tegen de dader. Achtereenvolgens komt aan de orde: de gang van zaken bij de politie, de strafrechtelijke procedure en de civielrechtelijke procedure.

Deel 5: adressen en informatie

Deel 5 is een naslagwerk waarin achtereenvolgens te vinden zijn: een adressenlijst van organisaties op het gebied van slachtofferzorg, hulpverlening, politie, justitie, rechtshulp; een uitgebreid literatuuroverzicht; een lijst van andere middelen dan brochures, protocollen, handleidingen en videoproducties.

De diskette

De politie Midden- en West-Brabant heeft een computerprogramma ontwikkeld waarmee de verjaringstermijnen van zedendelicten berekend kunnen worden. De diskette met dit programma wordt meegeleverd bij de *Zedenalmanak*.

Inhoudsopgave

De inhoudsopgave van de overige delen treft u aan in bijlage 3.1.

Inleiding 7

8 Achtergrondinformatie 9

- 8.1 De totstandkoming van en ontwikkelingen in de zedelijkheidswetgeving 9
- 8.2 De structuur van de rechterlijke macht en het openbaar ministerie 11
- 8.3 Strafrecht: omschrijving en relevante wetboeken 13
- 8.4 Civiel recht: omschrijving en relevante wetboeken 14

9 De strafwetgeving 17

- 9.1 De zedendelicten: Titel XIV van het Wetboek van Strafrecht 17
  - 9.1.1 Overzicht van de artikelen 242-250a 17
  - 9.1.2 Drie stroomschema's 18
  - 9.1.3 Keuze van het juiste stroomschema 18
  - 9.1.4 Gebruik van de stroomschema's 19
    - 9.2 Enkele bijzondere artikelen in de strafwetgeving 25
    - 9.2.1 Mensenhandel, prostitutie 25
    - 9.2.2 (Kinder)porno 25
      - 9.3 Verjaring van de zedendelicten 26
    - 9.3.1 Strafrechtelijke verjaring 26
    - 9.4 Klachtdelicten 27

10 Positie, rechten en plichten van slachtoffers in het strafrecht (wet- en regelgeving) 31

- 10.1 Overzicht van relevante Aanwijzingen 31
- 10.2 Beleidsregels over informatieverstrekking 33
- 10.3 Beleidsregels over bejegening 34
- 10.4 Beleidsregels over schadebemiddeling (in de fase vóór de strafzitting) 36
- 10.5 Wettelijke bepalingen rond schadevergoeding in het strafproces 39
  - 10.5.1 Inleiding 39
  - 10.5.2 De officier van justitie en schadevergoeding in het strafproces 39
  - 10.5.3 Het slachtoffer en schadevergoeding in het strafproces 40
    - 10.6 Klachtregelingen 43
    - 10.6.1 Klachten over de politie 43
    - 10.6.2 Klachten over justitie 43
  - 10.7 Wettelijke bepalingen rond inzage van processtukken en verkrijgen van strafrechtelijke informatie 44

11 Civielrechtelijke mogelijkheden voor slachtoffers van seksueel geweld 47

- 11.1 Welke personen en of instanties kunnen aansprakelijk zijn 47
- 11.2 De aansprakelijkheid op grond van onrechtmatige daad 49
- 11.3 Soorten schade 49

- 11.3.1 Vermogensschade 49
- 11.3.2 Immateriële schade: smartengeld 52
  - 11.4 Andere civielrechtelijke voorzieningen 54
- 11.4.1 Het straat-, wijk- of gemeenteverbod 54
- 11.4.2 Contactverbod 55
- 11.4.3 Informatiegebod 55
- 11.4.4 Verhuisgebod 55
- 11.4.5 Dwangsom of lijfswang 55
- 11.4.6 Voorschot op schadevergoeding 56
  - 11.5 Civielrechtelijke verjaring 56

12 Overige relevante wet- en regelgeving 61

- 12.1 Seksueel misbruik door (medische) hulpverleners 61
  - 12.1.1 Het wettelijk tucht- en klachtrecht 62
  - 12.1.2 Intern (buitenwettelijk) tuchtrecht 64
  - 12.1.3 Wet op de Geneeskundige Behandelingsovereenkomst 65
- 12.2 Seksuele intimidatie op het werk 65
  - 12.2.1 Begripsomschrijving 65
  - 12.2.2 De wetgeving 66
  - 12.2.3 De Arbowet 66
  - 12.2.4 De Wet op de Ondernemingsraden 67
  - 12.2.5 Het gewone arbeidsrecht van het Burgerlijk Wetboek 68
- 12.3 Seksueel geweld of seksuele intimidatie in het onderwijs 68
  - 12.4 Seksueel geweld in internationale context 69
    - 12.4.1 Mensenhandel 69
    - 12.4.2 Vluchtelingen en asielzoekers: seksueel geweld in het land van herkomst 72

Bijlagen 75

- Bijl. 3.1 Inhoudsopgave overige delen 75
- Bijl. 3.2 Wetsteksten van de zedenmisdrijven 79

Geraadpleegde literatuur 87

Index 91

Inleiding

Doelen doelgroep

In dit derde deel wordt ingegaan op de wet- en regelgeving die van belang kan zijn voor slachtoffers van seksueel geweld. De informatie is bedoeld voor een brede doelgroep: zowel functionarissen bij politie en justitie als betrokkenen uit het hulpverleningscircuit kunnen er hun voordeel mee doen. Daarbij moet direct aangetekend worden dat de verstrekte informatie algemeen van aard is. Diepgaande juridische discussies en al te technische details zijn achterwege gelaten. Het gaat hier weer om algemene voorlichting aan al degenen die met slachtoffers van seksueel geweld te maken (kunnen) krijgen, maar die daar niet helemaal op gespecialiseerd zijn.

Leeswijzer

In dit deel komen achtereenvolgens de volgende onderwerpen aan de orde:

- In hoofdstuk 8 wordt, naast een schets van de ontwikkelingen in de zedenwetgeving, algemene informatie gegeven over het strafrecht, het civiele recht en hoe de rechterlijke macht is georganiseerd.
- Hoofdstuk 9 behandelt de wetsartikelen van het Wetboek van Strafrecht waarin omschreven is welke handelingen op het gebied van zeden strafbaar zijn: de delicten. Tevens wordt stilgestaan bij de verjaringstermijnen voor de delicten en bij het fenomeen klachtdelict.
- Hoofdstuk 10 behandelt de wet- en regelgeving die betrekking heeft op de positie, rechten en plichten van slachtoffers binnen het strafproces. Hoofdstuk 11 geeft een overzicht van juridische mogelijkheden die slachtoffers hebben op het terrein van het civiele recht. Aan de orde komen zaken als aansprakelijkheid en schadevergoeding, andersoortige civielrechtelijke vorderingen,

zoals een straatverbod.

- In hoofdstuk 12 komen de overige relevante wetten en regels aan de orde, die gelden in specifieke situaties:
  - seksueel misbruik door hulpverleners: het tucht- en klachtrecht, de Wet BIG en dergelijke
  - seksuele intimidatie op het werk: de Wet op de Arbeidsomstandigheden (Arbowet), het reguliere arbeidsrecht
  - mensenhandel, delen van de vreemdelingenwetgeving, relevant voor mensen die slachtoffer zijn geworden van seksueel geweld
  - Onderwijswet in verband met de in 1999 ingevoerde meldingsplicht

8

Achtergrondinformatie

In dit hoofdstuk wordt een korte beschrijving gegeven van achter-eenvolgens:

- de totstandkoming van en ontwikkelingen in de zedelijkheids-wetgeving
- de structuur van de rechterlijke macht en het openbaar ministerie
- strafrecht: wat is het en wat zijn de relevante wetboeken
- civiel recht: wat is het en wat zijn de relevante wetboeken

8.1 *De totstandkoming van en ontwikkelingen in de zede-lijkheidswetgeving*³

De Commissie Melai (1970-1980)

In 1970 stelt de toenmalige minister van Justitie een adviescommissie (commissie-Melai⁴) in die zich moet gaan buigen over een herziening van de zedelijkheidswetgeving in het Wetboek van Strafrecht (WvSr). Dit blijkt geen eenvoudige opgave. Er is niet veel maatschappelijke en politieke eensgezindheid over de vraag wat wel en niet toelaatbaar is in de seksuele omgang. Bovendien doen zich in de tien jaar dat de commissie aan het werk is, ingrijpende veranderingen voor in het publieke zedendeбат: met name de invloed van de vrouwenbeweging (beschermingsgedachte) doet zich steeds sterker gelden.

De commissie-Melai brengt in 1980 een eindadvies uit over de herziening van de zware zedenmisdrijven (art. 242-249 WvSr). De commissie gaat uit van liberalisering van de wetgeving en formuleert twee uitgangspunten:

In de eerste plaats de bescherming van de *wilsvrijheid* van de burger in het aangaan of afwijzen van seksuele relaties – in de visie van de commissie gaat het bij strafbaar gedrag niet zozeer om wat er gebeurt (de feitelijke seksuele gedraging) maar of dit *tegen de wil van de betrokkene* gebeurt.

In de tweede plaats moet de overheid *normen stellen ter bescherming van diegenen die wilsvrijheid ontberen*, “wier vermogen tot seksuele zelfbepaling onvolkomen is” – met name jeugdigen en mensen met een verstandelijke of lichamelijke handicap.

Een en ander leidt tot een aantal concrete voorstellen tot wijziging van de bestaande wetsteksten.

De jaren tachtig: windstilte

In de jaren tachtig loopt de herziening van de zedelijkheidswetgeving grote vertraging op. Het kabinet-Van Agt kent een lage prioriteit toe aan het onderwerp. Er is een regeringwisseling en op politiek niveau lijkt de liberaliseringsgedachte achterhaald te worden. Na een adviesronde langs organisaties komt minister De Ruiter in 1985 met een voorontwerp van wet, dat grotendeels de adviezen van de commissie-Melai volgt. Het voorontwerp verdwijnt na comotie over het begeleidend persbericht, in de ijskast. Op 22 oktober 1988 stuurt de bewindsman Korthals Altes het Wetsvoorstel

•³ Voor een meer uitgebreide beschrijving raadplege men J. de Savornin Lohman e.a., 1994.
•⁴ Deze Adviescommissie Zedelijkheidswetgeving stond onder voorzitterschap van de Leidse hoogleraar strafrecht prof. mr. A.L. Melai.

Zware Zedenmisdriven naar de Tweede Kamer. Dit wetsvoorstel wijkt op een aantal cruciale punten af van het conceptontwerp van 1985: de door de commissie-Melai voorgestane liberalisering wordt teruggedraaid ten behoeve van de bescherming van maatschappelijk kwetsbare personen. Door de breuk van het kabinet-Lubbers II komt het niet tot besluitvorming over het wetsvoorstel.

De nieuwe zedenwetten (1990-1991)

In 1990 neemt minister Hirsch Ballin de draad weer op. Zijn invalshoek is de bescherming van zwakkeren. Dit krijgt een duidelijk primaat boven de bescherming van de wilsvrijheid van de burger (het eerste uitgangspunt van de commissie-Melai). De discussie in de Tweede Kamer spitst zich toe op de strafbaarstelling van de seksualiteit van jeugdigen.

Na het aanbrengen van een vijftal wijzigingen gaat de Tweede Kamer op 13 november 1990 akkoord met het wetsvoorstel. En na een pittig debat weet de minister het voorstel ook door de Eerste Kamer te loodsen. Het wetsvoorstel treedt per 1 december 1991 in werking.

In de nieuwe zedenwet is een deel van de door de commissie-Melai gedane voorstellen terug te vinden. Een belangrijk voorstel van de commissie-Melai dat *niet* is overgenomen in de nieuwe zedenwet betreft de afschaffing van klachtdelicten: volgens de commissie-Melai zou het juist op dit terrein altijd mogelijk moeten zijn om een dader te vervolgen ook zonder dat een klacht is ingediend (ambtshalve vervolging).

Ontwikkelingen 1991-2001

De jaren negentig van de vorige eeuw kenmerken zich door een toenemende mondigheid en emancipatie van slachtoffers van misdrijven en hun naasten. Onder invloed van een aantal gerucht makende zaken (Dutroux in België, kinderporno op Internet, seksueel misbruikte en vermoorde kinderen in Nederland) ontstaat een beweging die niet meer te stuiten valt. Maatschappelijke en

politieke discussies over veiligheid op straat en in het gezin, verbeterde strafbaarstelling van seksueel misbruik van kinderen en hulp aan slachtoffers, leiden tot een stroom van beleidsnotities, aanbevelingen, aanwijzingen, wetsvoorstellen en experimenten op het gebied van zedenmisdriven en slachtofferzorg.

Een greep uit deze ontwikkelingen: in 1994 volgt een wijziging in de verjaringstermijn van enkele zedendelicten; in 1995 wordt de Wet Terwee, met meer mogelijkheden voor het slachtoffer om zich als benadeelde partij te voegen in strafzaken, ingevoerd; in 1996 wordt de strafbepaling ter zake van kinderpornografie aangescherpt; in 1998 worden bepalingen omtrent (de bescherming van) getuigen bij het verhoor ter zitting herzien; in 1999 wordt belaging strafbaar gesteld en er komt een meldingsplicht ter zake van seksueel misbruik voor onderwijsinstellingen; in 2000 wordt het bordeelverbod opgeheven; op 18 mei 2001 wordt een voorstel van wet ingediend waarin onder andere het klachtvereiste voor delicten gepleegd met minderjarigen wordt afgeschaft en vervangen door een hoorrecht.

Discussie is nog gaande over invoering van een overkoepelend wetsvoorstel met betrekking tot kinderpornografie, waarin ook het enkelvoudig bezit ervan strafbaar wordt gesteld. Er wordt in een aantal arrondissementen geëxperimenteerd met een zogenoemde slachtofferverklaring. Ten slotte wordt eind 2001 een initiatiefwetsvoorstel ingediend waarin aan slachtoffers een spreekrecht ter zitting wordt toegekend. Deze laatste ontwikkelingen gaan in de richting van het geven van een echte rol aan het slachtoffer in het strafproces tegen de verdachte.

Naast deze ontwikkelingen op het gebied van wetgeving was er ook een stroom van nieuwe beleidsaanbevelingen, notities en rapporten op het gebied van zedenmisdriven en slachtofferzorg. Uiteraard droeg ook de rechtspraak haar steentje bij aan de ontwikkelingen: de Hoge Raad gaf invulling aan diverse begrippen uit

de nieuwe wetsartikelen (onder andere het begrip feitelijkheid uit het verkrachtingsartikel)

In 2001 zijn nog de volgende wetsvoorstellen aangekondigd of aanhangig:

- verlenging van de verjaringstermijn voor ernstige geweldsmisdrijven
- verstrekking van informatie aan slachtoffers over de invrijheidstelling van daders
- partiële herziening zedelijkheidswetgeving met betrekking tot kinderporno en klachtvereiste
- voorgestelde wijzigingen met betrekking tot 250a/248c;
- voorgestelde wijzigingen 243/247 Wetboek van Strafrecht in verband met verminderd bewustzijn

Kortom: het gehele terrein van bestrijding, voorkoming van en bescherming tegen seksueel (en ander individueel gericht) geweld is ook thans nog volop in beweging.

8.2 De structuur van de rechterlijke macht en het openbaar ministerie

De rechterlijke macht in Nederland is als volgt onderverdeeld:

- 19 rechtbanken, met de sectoren kanton, civiel, straf en bestuursrecht
- 5 gerechtshoven
- 1 Hoge Raad

Elk van deze instanties spreekt recht in een bepaald gebied van Nederland. Een strafzaak wordt als hoofdregel behandeld in het gerecht van het gebied waar het delict is gepleegd. Een civiele zaak in principe in het gerecht waar de woonplaats van de gedaagde partij ondervalt.

De adressen van de rechtbanken, de gerechtshoven en Hoge Raad zijn opgenomen in deel 5, paragraaf 17.11. Zie voor meer informatie over de rechterlijke macht ook www.rechtspraak.nl. Het openbaar ministerie volgt de gebiedsverdeling van de rechterlijke macht.

Rechtbanken

De rechtbanken behandelen in eerste instantie alle zaken. Iedere rechtbank is onderverdeeld in een aantal sectoren. Elke sector gaat over een bepaald rechtsterrein. Zo is er een sector strafrecht, een civiele sector, een sector bestuursrecht en een sector kanton. Daarnaast is er een aparte kinderrechter. De administratieve afdelingen bij de rechtbank heten *griffies*. Elke sector heeft een eigen griffie. Daar kan men onder meer terecht voor informatie over de zittingsdatum, over uitspraken en de afschriften van vonnissen.

De sector strafrecht

De politierechter, die alleen rechtspreekt (een enkelvoudige kamer) behandelt eenvoudige strafzaken en kan maximaal zes maanden gevangenisstraf opleggen. Zaken waarin een hogere straf dan zes maanden wordt geëist worden behandeld in een meervoudige strafkamer van drie rechters.

De sector kanton

Per 1 januari 2002 zijn de kantongerechten opgeheven en bestuurlijk en administratief ondergebracht bij de rechtbanken. Iedere rechtbank heeft een sector kanton. De sector kanton behandelt onder andere:

- civielrechtelijke zaken, waaronder vorderingen tot vergoeding van schade tot € 5000
- strafrechtelijke zaken, vooral lichte vergrijpen, zoals overtredingen

Voor het voeren van een procedure bij de sector kanton is juridische bijstand door een advocaat/procureur niet verplicht.

De sector civiel

Bij de civiele sector kunnen onder andere vorderingen tot vergoeding van schade hoger dan € 5000 worden ingediend. De voorzieningenrechter (voorheen president) van een rechtbank neemt de spoedeisende civiele zaken in behandeling in een kort geding. Voor het voeren van een civiele procedure bij de rechtbank is de juridische bijstand van een advocaat verplicht.

De kinderrechter

Er is een aparte kinderrechter die zaken behandelt gepleegd door strafrechtelijk minderjarigen (tot 18 jaar) en civiele zaken met betrekking tot kinderen, zoals voogdijwetties.

Gerechtshoven

De gerechtshoven zijn de rechterlijke instanties die zaken in hoger beroep van de rechtbank behandelen. Meestal wordt een zaak bij het gerechtshof behandeld door een meervoudige kamer van drie rechters.

De gerechtshoven zijn de *hoogste rechters* die oordelen over de *feitelijke vragen die in een zaak aan de orde zijn*. Na het oordeel van het Hof staan de feiten in een bepaalde zaak in principe vast. De gerechtshoven hebben een eigen *griffie* (administratieve afdeling).

Hoge Raad

Bij de Hoge Raad komt men terecht als men in cassatie gaat van de uitspraak van het gerechtshof. De Hoge Raad kan niet opnieuw de feiten vaststellen, dat is al door het gerechtshof gebeurd. Wel kan de Hoge Raad oordelen dat het gerechtshof niet tot vaststelling van bepaalde feiten heeft kunnen komen. Verder toetst de Hoge Raad of de wet en het recht goed zijn toegepast.

De Hoge Raad is de hoogste rechterlijke instantie in Nederland. De uitspraken van de Hoge Raad zijn heel belangrijk voor de vraag wat als geldend recht kan worden aangemerkt. De uitspraken van de Hoge Raad hebben een rechtsvormende functie en zijn daarmee bepalend voor de mogelijkheden van lagere rechters in latere zaken. Daarnaast hebben zij een controlerende functie (correctie van uitspraken van lagere rechters). De Hoge Raad is gevestigd in Den Haag en heeft een eigen griffie.

Openbaar ministerie

Het openbaar ministerie (OM) is het orgaan, dat namens de overheid de strafzaken bij de rechterlijke instantie aanbrengt (dit heet vervolgen). Het OM is net als de rechterlijke macht onderverdeeld in regio's en instanties.

In elk arrondissement van de rechtbank is het openbaar ministerie vertegenwoordigd door een *arrondissementsparket*. Bij elk arrondissementsparket zijn diverse officieren van justitie en één hoofdofficier van justitie werkzaam. De arrondissementsparketten zijn soms in hetzelfde gebouw gehuisvest als de rechtbanken (dit heet dan Paleis van Justitie), maar ze hebben altijd een eigen postadres.

Het openbaar ministerie bij de gerechtshoven is georganiseerd in vijf ressorten. Bij dit ressortparket heten de vertegenwoordigers van het openbaar ministerie niet officier van justitie maar *procureur-generaal*. De ressortparketten hebben dezelfde postadressen als de gerechtshoven te Amsterdam, Arnhem, Den Haag, Den Bosch en Leeuwarden.

De vertegenwoordiger van het openbaar ministerie bij de Hoge Raad heet (net als bij de gerechtshoven) *procureur-generaal*. De procureur-generaal bij de Hoge Raad kan in het belang der wet, dus niet in het belang van partijen, in cassatie gaan. De uitspraak die daarop volgt heeft geen gevolgen voor partijen, maar er wordt

wel een belangrijke rechtsvraag in beantwoord. De procureur-generaal bij de Hoge Raad heeft hetzelfde postadres als de Hoge Raad.

8.3 Strafrecht: omschrijving en relevante wetboeken

Wat is strafrecht?

Het strafrecht is het geheel van regels dat gedragingen in onze samenleving strafbaar stelt. Deze strafbare gedragingen zijn vastgelegd in *delictsomschrijvingen*.

Daarnaast wordt in het strafrecht geregeld welke straffen er zijn, hoe de regels moeten worden toegepast (procedures) en wie welke bevoegdheid heeft in het handhaven van het (straf)recht. Het strafrecht richt zich op het regelen van verhoudingen tussen individuele burgers (verdachten van strafbare feiten) en de overheid/samenleving.

Tot de *strafrechtspleging* (de praktijk van het strafrecht) worden alle instellingen gerekend die dit geheel van regels en procedures uitvoeren. Daartoe behoren de politie, andere (bijzondere) opsporingsdiensten, het openbaar ministerie en de strafrechter.

Een strafrechtelijke vervolging wordt primair ingesteld vanuit het *algemeen belang*: het belang voor de samenleving als geheel bij het handhaven van de openbare orde en veiligheid van burgers. De vertegenwoordiger van de overheid/samenleving is het openbaar ministerie, in de persoon van de officier van justitie⁵. *Het slachtoffer van een delict is geen officiële partij in het strafproces*. De rol van het slachtoffer in het strafproces is beperkt tot die van aangever en getuige en eventueel benadeelde partij.

De laatste jaren is er echter veel meer aandacht gekomen voor het slachtofferbelang binnen het strafproces. Politie en openbaar ministerie behoren de belangen van het slachtoffer te betrekken bij hun taakuitoefening en de afwegingen om tot vervolging van een verdachte over te gaan (zie uitgebreider hoofdstuk 10). Ook zijn er meer mogelijkheden gekomen voor het slachtoffer om binnen het

strafproces een schadevergoeding te vragen. Dit wordt in het strafproces ook wel het 'voegen' van de benadeelde partij genoemd (zie hierover paragraaf 10.5.3).

Alhoewel het slachtoffer in de strafzaak dus geen partij is, gaan er steeds meer stemmen op om het slachtoffer een spreekrecht te geven in de strafzaak. In 2001 is vanuit de Tweede Kamer een initiatief wetsvoorstel van die strekking ingediend (nr. 27 632).

Wetboek van Strafrecht (WvSr)

Dit wetboek bevat het materiële strafrecht. Dat wil zeggen dat daarin de gedragingen staan die in Nederland strafbaar zijn gesteld (delictsomschrijvingen). Ook zijn hierin beschreven alle straffen en maatregelen die kunnen worden opgelegd.

Wetboek van Strafvordering (WvSv)

Dit wetboek bevat het formele strafrecht. Hierin zijn de procesregels van het strafproces en ook de bevoegdheden van politie en openbaar ministerie vastgelegd. Het zijn de spelregels (met name gericht op opsporing en vervolging) voor de toepassing van het strafrecht. Ook zijn hierin de rechten en plichten van verdachten en van slachtoffers van misdrijven (onder meer de voegingsprocedure) te vinden.

Overige regelgeving

Naast de bepalingen in het Wetboek van Strafrecht en het Wetboek van Strafvordering zijn er allerlei regels en richtlijnen. De belangrijkste met betrekking tot seksueel geweld zijn de Aanwijzingen van het college van procureurs-generaal. In deze aanwijzingen worden algemene normen uit de wet nader uitge-

⁵Zo heet de vertegenwoordiger van het openbaar ministerie bij de 19 rechtbanken. Bij de 5 gerechtshoven (hoger beroep) en de Hoge Raad (cassatie) heet deze vertegenwoordiger procureur-generaal.

werkt in concretere aanwijzingen voor politie of justitie. De Aanwijzingen worden in dit deel onder hoofdstuk 10 uitgebreid behandeld.

8.4 *Civiel recht: omschrijving en relevante wetboeken*

Wat is civiel recht?

Het civiele recht is een systeem van regels dat de verhouding tussen burgers onderling regelt. Bijvoorbeeld regels over familierecht, huurrecht, arbeidsrecht, en ook regels over aansprakelijkheid bij het ontstaan van schade door de onrechtmatige gedragingen van een ander.

Het Burgerlijk Wetboek (BW)

Dit wetboek bevat het materiële civiele recht. Dat wil zeggen alle rechtsregels die bepalen wat het recht in een bepaalde situatie is, hoe rechten en de verhoudingen tussen particuliere personen geregeld zijn en waar iemand aanspraak op kan maken (onder meer eigendom, overeenkomsten, onrechtmatige daad).

Gedrag dat niet strafbaar is volgens het Wetboek van Strafrecht kan volgens het civiele recht toch onrechtmatig zijn jegens een ander, waardoor een schadevergoedingsplicht of -recht ontstaat. Onrechtmatig gedrag wil zeggen gedrag in strijd met een rechtsplicht, of in strijd met hetgeen maatschappelijk betamelijk is. Als de rechter vaststelt dat er onrechtmatig is gehandeld, dient de veroorzaker de benadeelde daarvoor te compenseren. Vaak gaat het daarbij om het betalen van een schadevergoeding, maar het slachtoffer (de eiser) kan ook andere voorzieningen eisen zoals een straat- of contactverbod van de veroorzaker (de gedaagde).

Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering (WvRv)

Dit wetboek bevat het formele civiele recht. Het gaat om de regels die bepalen hoe de civiele procedure moet worden gevoerd. Hier is beschreven bij welke rechterlijke instantie een procedure moet

worden gevoerd, wie wat moet bewijzen, binnen welke termijn een vordering moet worden ingesteld enzovoort. Het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering is met ingang van 1 januari 2002 ingrijpend gewijzigd. Het is de bedoeling dat procedures door die wijzigingen sneller en efficiënter gaan verlopen.

9

De strafwetgeving

Dit hoofdstuk behandelt de artikelen in het Wetboek van Strafrecht die betrekking hebben op seksueel geweld. In paragraaf 9.1 wordt aandacht geschonken aan de artikelen die betrekking hebben op de directe zedendelicten (artikelen 242 tot en met 250a WvSr). Deze artikelen zijn in 1991 ten dele vernieuwd (zie paragraaf 8.1 voor achtergrondinformatie hierover). De overige delictsomschrijvingen worden beknopt beschreven in paragraaf 9.2. In de bijlagen 3.2. en 3.3 bij dit deel zijn de volledige wetsteksten van alle zedendelicten terug te vinden.

9-1 *De zedendelicten: Titel XIV van het Wetboek van Strafrecht*

Deze artikelen staan in Titel XIV van het Wetboek van Strafrecht: Misdrijven tegen de zeden.

In elk van de artikelen uit deze Titel is bepaald gedrag strafbaar gesteld. Dit heet dan een delict. Een wetsartikel is van toepassing als voldaan is aan *alle* in het wetsartikel omschreven voorwaarden, ook wel bestanddelen genoemd. Alleen wanneer alle bestanddelen van het delict bewezen zijn, kan iemand op grond van dat delict veroordeeld worden.

De artikelen 242 tot en met 250a hebben betrekking op de meest voorkomende vormen van direct seksueel misbruik. In paragraaf 9.1.1. en verder wordt uitgebreid ingegaan op deze delicten, de bestanddelen ervan en de manier waarop met behulp van stroomschema's tot een keuze voor een bepaald delict kan worden gekomen.

Artikel 240b heeft betrekking op kinderpornografie. De artikelen 250 en 250a gaan over mensenhandel. In paragraaf 9.2 wordt aan deze onderwerpen extra aandacht besteed.

Ten slotte staan in Titel XIV van het Wetboek van Strafrecht nog art. 239, schennis van de eerbaarheid; art. 240, afbeeldingen aanstotelijk voor de eerbaarheid; art. 252, toedienen van bedwelmende drank en art. 253, kinderen afstaan of verlaten. Deze artikelen worden gelet op hun geringe belang in de praktijk hier niet verder behandeld.

9.1.1 *Overzicht van de artikelen 242-250a*

Onderstaand wordt weergegeven op welk type delict de artikelen 242-250a betrekking hebben. In bijlage 3.2 is de volledige wetstekst weergegeven.

artikel 242	verkrachting
artikel 243	gemeenschap met wilsonbekwame
artikel 244	gemeenschap met iemand beneden de 12 jaar
artikel 245	gemeenschap met iemand van 12 tot 16 jaar
artikel 246	aanranding
artikel 247	ontucht met wilsonbekwame of kind tot 16 jaar
artikel 248	strafverzwaring bij zwaar lichamelijk letsel of dood
artikel 248a	verleiding van minderjarigen
artikel 248b	ontucht met minderjarige prostituee van 16 en 17 jaar
artikel 249	ontucht met misbruik van gezag, vertrouwen

- artikel 250 koppelarij (ontucht door minderjarige of onbekwame met derde teweeg brengen of bevorderen)
- artikel 250a mensenhandel (dwingen, bewegen tot of voordeel trekken uit prostitutie)

De artikelen 242-250a kunnen als volgt gegroepeerd worden:

- A. artikelen die betrekking hebben op seksueel geweld tegen mensen van 16 jaar en ouder die *niet* wilsonbekwaam zijn
- B. artikelen die betrekking hebben op seksueel geweld tegen minderjarigen (tot 18 jaar)
- C. artikelen die betrekking hebben op wilsonbekwame slachtoffers: dat wil zeggen slachtoffers die bewusteloos, lichamelijk onmachtig of geestelijk gebrekkig ontwikkeld of gestoord zijn op het moment dat het delict gepleegd werd.

9.1.2 Drie stroomschema's

Voor een succesvolle strafvervolging is het van essentieel belang dat het juiste delict ten laste wordt gelegd. Wanneer namelijk niet alle bestanddelen van een ten laste gelegd delict aanwezig zijn, moet een vrijspraak of ontslag van rechtsvervolging plaatsvinden. In de praktijk blijkt het soms lastig te zijn te bepalen welk zedendelict in een specifieke situatie van toepassing is. Om de feiten van een bepaald geval te herleiden tot het juiste delict zijn stroomschema's opgesteld voor elk van de hierboven genoemde slachtoffergroepen. Daarin kan nagezocht worden welk artikel mogelijk van toepassing is.

Nadrukkelijk geldt dat het om *mogelijke* toepasbaarheid gaat: soms moet nog aan bepaalde aanvullende eisen worden voldaan. Bovendien moet een en ander ook *bewijsbaar* zijn en *nog niet verjaard* zijn (zie ook paragraaf 9.3).

9.1.3 Keuze van het juiste stroomschema

Welk stroomschema van toepassing is, is afhankelijk van de kenmerken van het slachtoffer, op het moment dat het delict werd gepleegd.

Schema A. Wilsbekwame slachtoffers van 16 jaar en ouder

Dit schema geldt voor slachtoffers die, op het moment dat het delict gepleegd werd, voldoen aan twee criteria:

- het slachtoffer was 16 jaar of ouder én
- het slachtoffer was op dat moment *niet*
  - bewusteloos⁶ óf
  - lichamelijk onmachtig (lichamelijk gehandicapt) óf
  - gebrekkig ontwikkeld (verstandelijk gehandicapt) óf
  - ziekelijk gestoord in haar/zijn geestvermogens (ernstige psychische problemen)

Als een van deze laatste vier criteria van toepassing is, geldt schema C.

Schema B. Slachtoffers van 0-18 jaar

Dit schema geldt voor alle slachtoffers die, op het moment dat het delict gepleegd werd, niet ouder waren dan 18 jaar.

Schema C. Wilsonbekwame slachtoffers

Dit schema geldt voor alle slachtoffers die, op het moment dat het delict werd gepleegd, voldoen aan een of meer van de eerder genoemde vier criteria:

- bewusteloosheid
- lichamelijke onmacht
- gebrekkige ontwikkeling
- ziekelijke stoornis van de geestvermogens

⁶ Als het slachtoffer door de dader bewusteloos of onmachtig gemaakt is, dan is er sprake van geweld, en is schema A wel van toepassing.

Het zal de lezer duidelijk zijn dat een slachtoffer binnen de criteria van meer schema's kan vallen: op een 15-jarige verstandelijk gehandicapte zijn bijvoorbeeld zowel schema B als schema C van toepassing. Bij de toepassing van strafwetten geldt als algemene regel *dat specifieke wetgeving vóór algemene wetgeving gaat*. Bij twijfel tussen schema B en schema C zal dus meestal gelden dat schema C toegepast moet worden.

Een ander voorbeeld: op een delict gepleegd met een 17-jarig wilsbekwaam meisje kan zowel gezocht worden in stroomschema A als B. Als het goed is komt men na beantwoording van de vragen in beide stroomschema's voor dit meisje op hetzelfde delict uit.

9-1.4 Gebruik van de stroomschema's

In de stroomschema's komen steeds bepaalde vragen terug. Deze vragen hebben betrekking op de bestanddelen van een delict, namelijk:

- was er sprake van *dwang*?
- was er sprake van *misbruik van gezag*?
- was er sprake van *seksueel binnendringen*?
- was er sprake van het dulden of plegen van *ontuchtige handelingen*?
- wat is de *leeftijd* van het slachtoffer

Door deze bestanddelen te selecteren komt met uiteindelijk bij het delict dat in de betreffende situatie van toepassing is. Hieronder wordt daarom eerst toegelicht aan welke criteria voldaan moet zijn om de vragen uit het stroomschema met 'ja' te kunnen beantwoorden. In de overige gevallen is het antwoord 'nee'.

Dwang

Dit is een belangrijk bestanddeel van verkrachting. De Hoge Raad heeft meermalen uitgemaakt dat er voor bewezenverklaring van het delict verkrachting in elk geval sprake moet zijn van dwingen.

Dwingen wil zeggen het breken van de wil van het slachtoffer door de dader. Wat betreft de middelen die de dader hiervoor gebruikt, is de Hoge Raad ruimhartig. Er is onder andere sprake van dwang bij:

- gebruik van (fysiek) geweld
- dreiging met geweld
- een andere feitelijkheid die als dwangmiddel kan worden aangemerkt. Door de Hoge Raad zijn situaties waarin sprake is van situationeel overwicht van degene die seksueel misbruik maakt van een ander als "feitelijkheid" aangemerkt. Enkele voorbeelden daarvan zijn: een werkgever dreigt met ontslag; een opdringerige rij-instructeur die misbruik maakt van de situatie; een leider van een leefgemeenschap die misbruik maakt van zijn overwicht⁷.

Misbruik van gezag

Doorslaggevend is hierbij de *relatie* tussen de verdachte en het slachtoffer. De wet noemt de volgende mogelijke relaties:

- Het slachtoffer is een kind, stiefkind, pleegkind of pupil van de verdachte.
- Het slachtoffer is aan de zorg, opleiding of waakzaamheid van de verdachte toevertrouwd.
- Het slachtoffer is een bediende of ondergeschikte van de verdachte.
- De verdachte is een ambtenaar aan wiens gezag het slachtoffer onderworpen is of aan wiens waakzaamheid het slachtoffer is toevertrouwd of aanbevolen.
- De verdachte is een bestuurder, arts, onderwijzer, beambte, opzichter of bediende in een gevangenis, rijksinrichting voor kin-

⁷Hoge Raad 29 november 1994, NJ 1995, nr. 201; Rechtbank Leeuwarden, 4 april 1996, RN 1996 nr. 593; Hof Leeuwarden, 10 maart 1997, RN 1997, nr. 721 m.n.t. Katinka Lünemann en Nicole Seegers; HR 20 april 1999, NJ 1999, 512; HR 16 november 1999, NJ 2000, 125.

derbescherming, weeshuis, ziekenhuis of instelling van weldadigheid en het slachtoffer is opgenomen in die instelling.

- De verdachte is werkzaam in de gezondheidszorg of de maatschappelijke zorg en het slachtoffer is diens patiënt of cliënt.

Waar het steeds om gaat is dat het slachtoffer zich in een situatie ten opzichte van de verdachte bevindt waarin zij/hij niet vrij is en/of zich niet vrij voelt om zelf aan te geven wat zij/hij zelf wil en niet wil. Recente voorbeelden uit de rechtspraak zijn het misbruik van het kind dat uit logeren gaat en de sportmasseur die seksueel misbruik maakt van een cliënte⁸.

Seksueel binnendringen

Dit kan vaginaal, oraal of anaal geschieden. Binnendringen kan geschieden met: de penis, een ander lichaamsdeel (vinger, hand of tong) of een voorwerp. Wat betreft gemeenschap met minderjarigen heeft de Hoge Raad uitgemaakt dat ook handelingen die op zichzelf niet bestaan uit binnendringen, maar daaraan vooraf gaan of erop volgen, ook binnen de werking van art. 244 Sr vallen⁹.

Ontuchtige handelingen

Dit begrip wordt als volgt omschreven: "handelingen die het geslachtsleven betreffen, met wellustige bedoelingen geschieden en het normaal ontwikkelde zedelijkheidsgevoel krenken".

Leeftijd van het slachtoffer

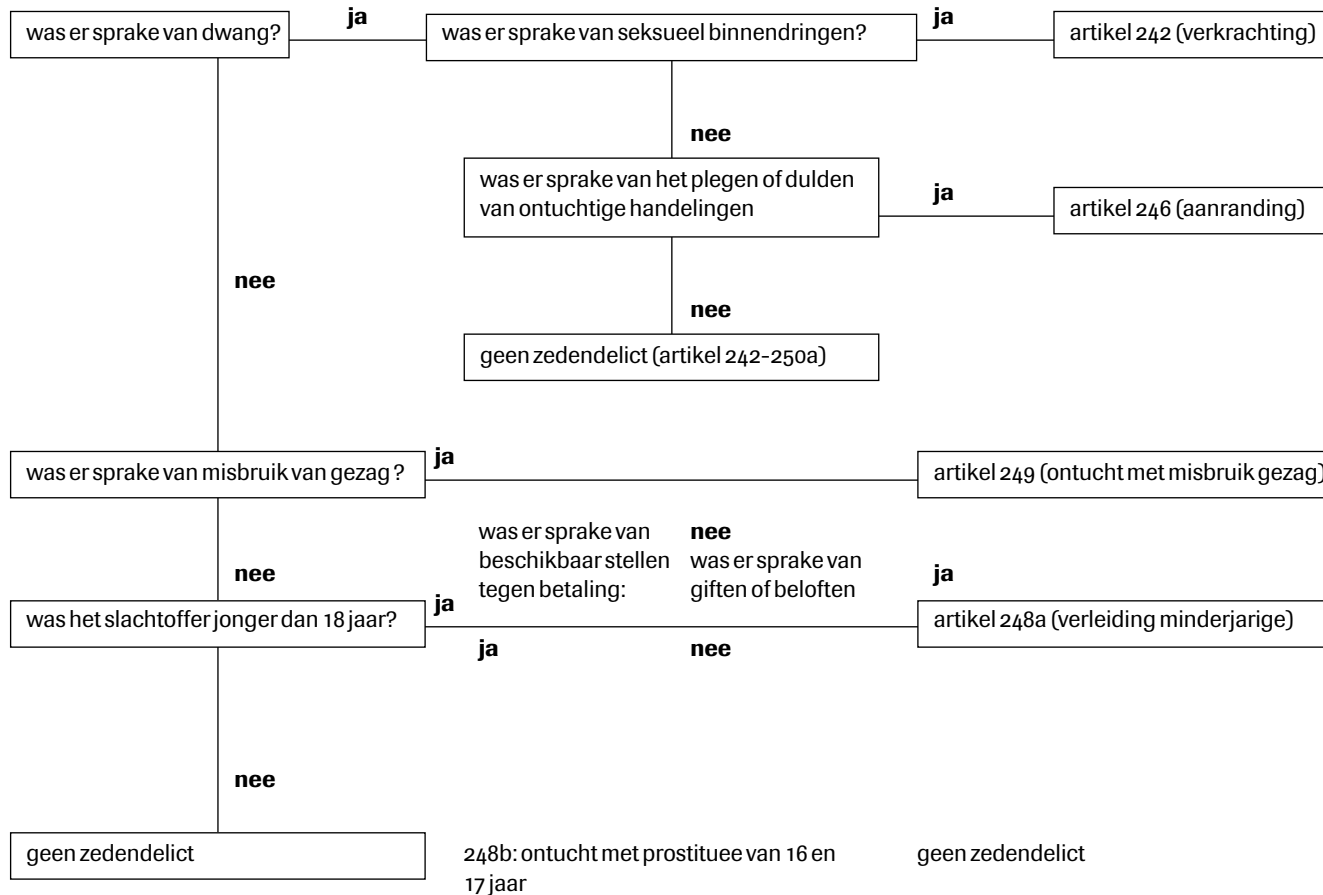
De leeftijd van het slachtoffer kan bepalend zijn voor de vraag welk wetsartikel van toepassing is.

Voor de meeste zedendelicten geldt dat niet vereist is dat de verdachte ook *wist* hoe oud het slachtoffer was toen het delict gepleegd werd. Deze 'absolute bescherming' (van het slachtoffer) geldt voor de artikelen 244 (gemeenschap met kind tot 12 jaar), 245 (gemeenschap met 12-16 jarige), 247 (ontucht met minderjarige) en 249 (ontucht met misbruik van gezag). Voor artikel 248a

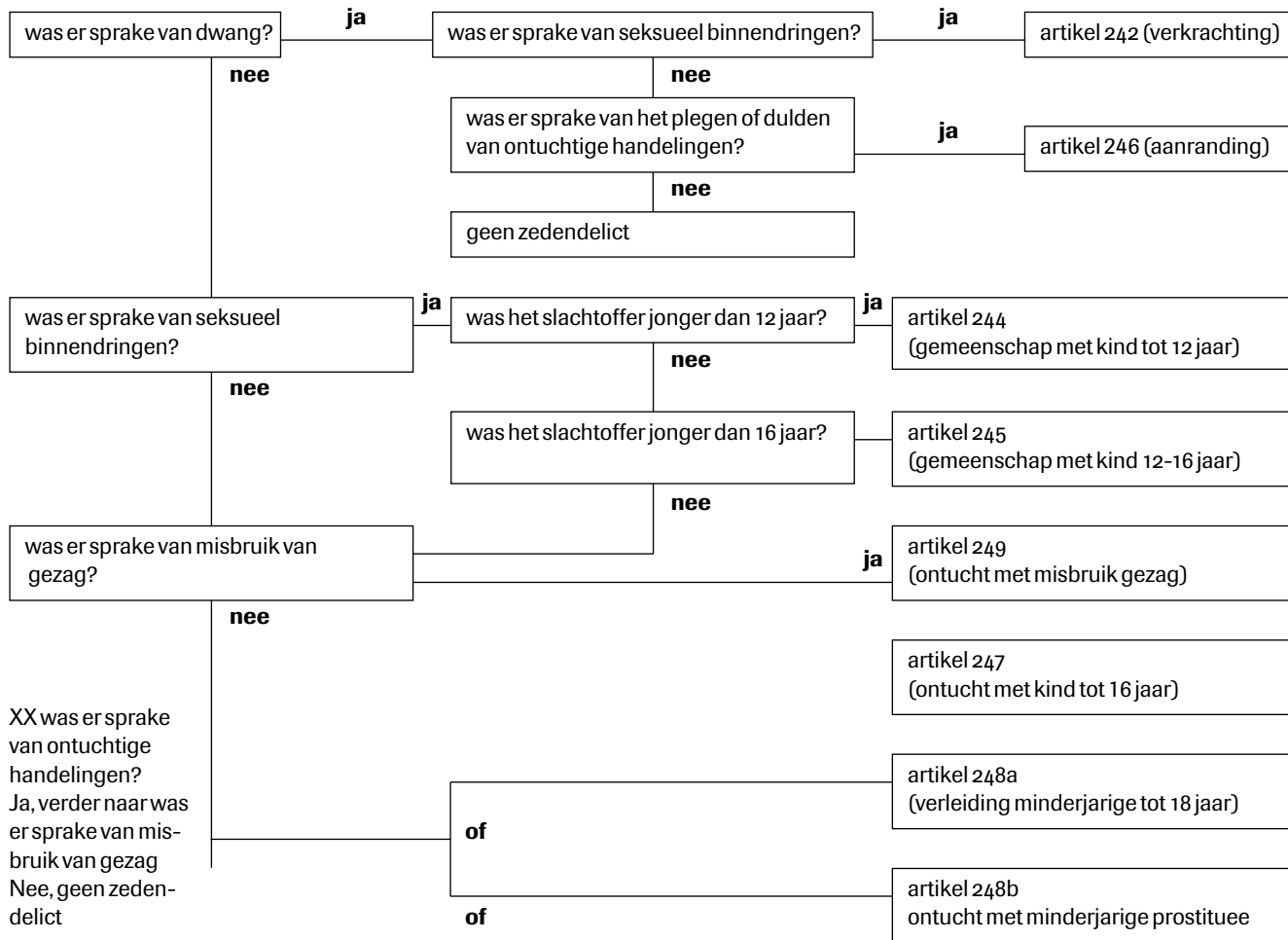
(verleiding minderjarigen) geldt dat aangetoond moet worden dat de verdachte *wist* dat het slachtoffer minderjarig was, of dat deze dat *redelijkerwijs kon vermoeden*¹⁰.

• ⁸ Hoge Raad, 9 oktober 1990; Hoge Raad, 17 oktober 1995, RN 1996, nr. 629; Hoge Raad, 28 april 1992; Hoge Raad, 1 oktober 1991, RN 1991, nr. 208; HR 1 december 1998, NJ 1999, 181; HR 30 maart 1999, NJ 1999, 482. Alle uitspraken zijn te vinden op de CWI-databank van de Juridische Bibliotheek, Select, deel 3 van Kluwer, Vrouw en Recht. • ⁹ Zie hiervoor Hoge Raad, 2 mei 1995, RN 1996, nr. 541, m.n.t. Renée Kool en Hoge Raad, 22 februari 1994, RN 1995, nr. 475; Hof Arnhem, 19 juli 1993, RN 1995, nr. 474; HR 18 mei 1999, NJ 1999, 541, r.o.4.3 en HR 21 april 1998, RN 1999 nr. 994. • ¹⁰ Deze eis geldt ook voor de strafbepaling op het aanbieden van porno aan jeugdigen (tot 16 jaar - artikel 240a) en voor kinderporno (artikel 240b).

STROOMSCHEMA A. Slachtoffer is wilsbekwaam en 16 jaar of ouder op het moment van plegen van het delict

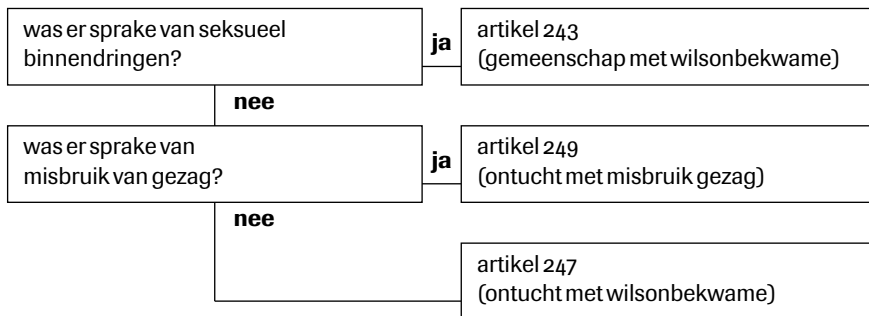

STROOMSCHEMA B. Slachtoffer was jonger dan 18 jaar op het moment van het plegen van het delict

STROOMSCHEMA C. Slachtoffer is wilsonbekwaam (bewusteloos, onmachtig, verstandelijk gehandicapt) op het moment dat het delict gepleegd is

SCHEMA 3.1 Maximale gevangenisstraffen en vervolgbaarheid per delict

artikel WvSr	delictomschrijving	max. gevangenisstraf en vervolgbaarheid	verzwarende omstandigheden	
			zwaar lichamelijk letsel	dood
239	schennis van de eerbaarheid	3 maanden, ambtshalve*	–	–
240	verspreiding porno	2 maanden, ambtshalve	–	–
240a	vertoning porno aan personen tot 16 jaar	1 jaar, ambtshalve	–	–
240b	maken/verspreiden kinderporno (kinderen tot 16 jaar)	4 jaar, ambtshalve 6 jaar, ambtshalve (in geval van gebruik voor commerciële doeleinden)	–	–

artikel WvSr	delictomschrijving	max. gevangenisstraf en vervolgbaarheid	verzwarende omstandigheden	
			zwaar lichamelijk letsel	dood
242	verkrachting	12 jaar, ambtshalve	–	15 jaar
243	gemeenschap met wilsonbekwame	8 jaar, ambtshalve	12 jaar (art. 248)	15 jaar (art. 248)
244	gemeenschap met kind tot 12 jaar	12 jaar, ambtshalve	–	15 jaar
245	gemeenschap met kind van 12-16 jaar	8 jaar, op klacht ***	12 jaar (art. 248) ambtshalve**	15 jaar (art. 248) ambtshalve**
246	aanranding	8 jaar, ambtshalve	12 jaar (art. 248)	15 jaar (art. 248)
247	ontucht met wilsonbekwame of kind	6 jaar wilsonbekwame en kind -12 jaar, ambtshalve kind 12-16 jaar, op klacht	12 jaar ambtshalve**	15 jaar ambtshalve**
248a	verleiding minderjarige (-18)	4 jaar, op klacht	–	–
248b	ontucht met minderjarige prostituee	4 jaar	–	–
249	ontucht met misbruik gezag	6 jaar, ambtshalve	–	–
250	koppelaarij	250/1: 4 jaar 250/2: 3 jaar verhoging ambtshalve met een derde bij gewoonte maken	–	–
250a	dwingen, bewegen tot of voordeel trekken uit prostitutie	6 jaar/ 8 jaar of 10 jaar	–	–

NB* Ambtshalve vervolgbaar betekent dat de officier van justitie zelf kan besluiten tot een vervolging; een klacht (verzoek tot vervolging) van het slachtoffer is daarvoor niet nodig. Een aangifte is echter wel zeer wenselijk, anders zou het delict alleen bewijsbaar zijn op grond van redenen van wetenschap ('van horen zeggen') door de politie.

** Als deze verzwarende omstandigheid geldt, dan vervalt het klachtvereiste en wordt het delict ambtshalve vervolgbaar.

*** zie 9.4 voor een toelichting op het klachtvereiste, dat wellicht in de toekomst komt te vervallen.

9.2 Enkele bijzondere artikelen in de strafwetgeving

Enkele artikelen van de zedenwetgeving verdienen bijzondere aandacht. Dit betreft de artikelen over mensenhandel, (kinder)porno en prostitutie. De tekst van deze artikelen is integraal opgenomen in bijlage 3.2 bij dit deel.

9.2.1 Mensenhandel en prostitutie

In oktober 2000 is het bordeelverbod opgeheven. Artikel 250bis WvSr, waarin het houden van een bordeel strafbaar werd gesteld, is komen te vervallen. Het exploiteren van een sekshuis is derhalve niet langer ongeoorloofd. Dat is het wel wanneer er sprake is van ontucht met een minderjarige prostituee (art. 248b, zie paragraaf 9.1) of wanneer er een vorm van dwang of uitbuiting aan te pas komt (art. 250a WvSr). Dit laatste wordt mensenhandel genoemd. Het overgrote deel van de slachtoffers van mensenhandel is vrouw.

Bij mensenhandel worden mensen in een situatie gebracht en/of gehouden, waarin ze beschikbaar moeten zijn voor de prostitutie. Dit kan bijvoorbeeld gebeuren door misleiding, gebruikmaking van overwicht en dwang, door het brengen over de landsgrens of wanneer het gaat om minderjarigen. Mensenhandel is strafbaar gesteld in art. 250a WvSr dat in 1999 het voorheen geldend art. 250 ter WvSr heeft vervangen.

Op 1 oktober 2000 is de *Aanwijzing aanpak mensenhandel en andere vormen van uitbuiting in de prostitutie* in werking getreden. In deze aanwijzing wordt gesteld dat bestrijding van mensenhan-

del een van de door het openbaar ministerie gestelde prioriteiten in de opsporing is. Op ieder parket fungeert een van de officieren van justitie ten behoeve van de opsporingsdiensten en andere overheden als contactfunctionaris. De zorg voor slachtoffers, waaronder een correcte bejegening en zorgvuldige informatieverstrekking, dient plaats te vinden met inachtneming van de geldende aanwijzingen voor slachtofferzorg en de Aanwijzing bejegening slachtoffers zedendelicten (zie paragraaf 10.1). Deze aanwijzing geldt voor alle slachtoffers van mensenhandel, dus ook die legaal in Nederland verblijven en bijvoorbeeld afkomstig zijn uit een ander land van de Europese Unie.

Veel slachtoffers van mensenhandel zijn afkomstig uit een ander land en derhalve vreemdeling in de zin van de Vreemdelingenwet. Zij hebben meestal geen geldige verblijfsvergunning. In Hoofdstuk B 9 van de Vreemdelingen-circulaire zijn beleidsregels gegeven inzake het verblijf van deze slachtoffers in Nederland. Zie paragraaf 12.3.1 van dit deel voor een uitleg van andere dan strafrechtelijke wet- en regelgeving inzake mensenhandel.

9.2.2. (Kinder)porno

Artikel 240 WvSr stelt strafbaar het in het openbaar tonen of aan iemand ongevraagd toezenden van afbeeldingen of voorwerpen die aanstotelijk zijn voor de eerbaarheid, met een straf van 2 maanden.

In art. 240a is de bescherming van jeugdigen tegen schadelijke afbeeldingen geregeld.

Art. 240b stelt kinderpornografie strafbaar.

Met een straf van 4 jaar wordt gestraft degene die kinderporno verspreidt, tentoonstelt, vervaardigt, invoert, doorvoert, uitvoert of in voorraad heeft. Onder kinderporno wordt verstaan een afbeelding of een gegevensdrager (denk aan Internet) van een seksuele handeling met een minderjarige tot 16 jaar. Degene die hiervan zijn beroep of gewoonte maakt kan gestraft worden met een straf van 6 jaar. Dit artikel is in 1996 wettelijk aangescherpt. In 1998 heeft de Hoge Raad de uitleg van het artikel behoorlijk opgerekt. Met het in voorraad hebben wordt volgens de Hoge Raad ook bedoeld het enkelvoudig bezit ervan (HR 21 april 1998, NJ 1998,782). De minister van justitie heeft in de nota Bestrijding seksueel misbruik in 1999 aangekondigd dat dit enkelvoudig bezit duidelijker in de wet zal worden verankerd en dat de leeftijdsgrens zal worden opgerekt naar 18 jaar.

9-3 Verjaring van de zedendelicten

Met verjaring wordt bedoeld op de termijnen waarbinnen een vervolging tegen de verdachte (strafrecht) of een schadevergoedingsactie tegen de schadeveroorzaker (civiel recht) nog ingesteld kan worden. Voor civielrechtelijke verjaring wordt verwezen naar paragraaf 11.4.

9-3.1 Strafrechtelijke verjaring

Het bepalen van de verjaringstermijn is meestal een ingewikkelde zaak. Dat komt omdat de termijnen voor de verjaring in zedenzaken vanaf 1989 diverse malen zijn gewijzigd. Ook verschilt de termijn per delict en tenslotte is steeds de vraag wanneer de verjaringstermijn is begonnen. Door al deze factoren verschilt de verjaringstermijn van geval tot geval. Daarom moet bij niet recent gepleegd seksueel misbruik altijd overleg gevoerd worden met een ter zake kundig politiefunctaris of jurist, zoals een advocaat of officier van justitie, over de vraag of een delict *wel of niet verjaard is*.

Voor het vaststellen van de strafrechtelijke verjaringstermijn zijn vier elementen bepalend:

1. De *maximale straf (strafmaat)* die in het Wetboek van Strafrecht op het overtreden delict is gesteld (artikel 70 WvSr) en die gold op het moment dat het delict is gepleegd. Deze maximale straf is op te zoeken in schema 3.1 (hierboven) (maar let op: de strafmaten zijn in de loop der jaren gewijzigd, schema 3.1 geeft derhalve niet altijd de juiste strafmaat weer voor een 'ouder' delict):
  - Voor een delict waarop niet meer dan 3 jaar gevangenisstraf is gesteld, is de verjaringstermijn 6 jaar.
  - Voor een delict waarop meer dan 3 maar niet meer dan 10 jaar is gesteld, is de verjaringstermijn 12 jaar.
  - Voor een delict waarop meer dan 10 jaar gevangenisstraf is gesteld, is de verjaringstermijn 15 jaar.NB. Er kan sprake zijn van een *strafverzwarende omstandigheid* die de strafmaat verhoogt (zie schema 3.1).
2. *Het tijdstip waarop het delict is gepleegd (artikel 71 WvSr)*. In de regel geldt dat de dag na het plegen de verjaringstermijnen gaan lopen, maar er zijn uitzonderingen: zie hierna bij 3.
3. *De leeftijd van het slachtoffer (artikel 71 WvSr)*. De leeftijd van het slachtoffer is van belang voor de vraag *of er sprake is van een zogenoemde uitgestelde verjaring*. Bij wetswijziging van 1 september 1994 is bepaald dat de verjaringstermijn pas gaat lopen op het moment dat het minderjarige slachtoffer meerderjarig wordt. Dit geldt voor alle delicten die op 1 september 1994 nog niet verjaard waren.
4. *De leeftijd van de verdachte (artikel 77 d, lid 1 en 2 WvSr)*. De leeftijd van de verdachte is van belang voor de vraag *of de termijnen genoemd onder de punten 1 en 2 ingekort moeten worden*. Voor delicten gepleegd voor 1 september 1994 bedraagt de korting 2/3 voor minderjarige verdachten van 12 tot 18 jaar. Voor delicten gepleegd na 1 september 1995 bedraagt de korting 1/2 voor minderjarige verdachten van 12 tot 16 jaar. Deze

kortingsregeling is echter niet van toepassing op verdachten van 16-18 jaar die een zedendelict hebben gepleegd met een minderjarige.

Verlenging van verjaringstermijnen (stuiting)

In het strafrecht kunnen de termijnen van verjaring alleen worden verlengd (gestuit) door een daad van vervolging door de officier van justitie. Een slachtoffer van seksueel geweld heeft daar geen andere invloed op dan door het doen van een tijdige aangifte.

Slachtoffers van seksueel geweld moeten zich er overigens niet van laten weerhouden om, ook als de verjaringstermijn al verstreken lijkt, toch melding te doen van het delict en zo mogelijk aangifte.

Uitspraken van rechters geven namelijk een grote variatie te zien in de beoordeling van verjaringstermijnen en mogelijke stuitingshandelingen.

Bovendien kan een melding van belang zijn voor het onderzoek naar andere strafbare feiten van dezelfde verdachte (zie deel 4, paragraaf 14.1).

9-4 Klachtdelicten

In de zedelijkheidswetgeving is een aantal artikelen opgenomen waarin delicten omschreven staan die slechts na een klacht van het slachtoffer (of een andere klachtgerechtigde) vervolgbaar zijn. Het slachtoffer wordt in die gevallen zelf de keuze gelaten of een verdachte vervolgd moet worden of niet. Omdat uit onderzoek was gebleken dat het klachtvereiste soms problemen oplevert bij de vervolging van verdachten is op 18 mei 2001 bij de Tweede Kamer een wetsvoorstel (nr. 27 745) ingediend waarin dit klachtvereiste wordt afgeschaft. Dit wetsvoorstel is echter eind 2001 nog niet ingevoerd. Na invoering blijft het klachtvereiste nog wel gelden voor delicten die gepleegd zijn voor de inwerkingtreding van de wet.

In de volgende artikelen is een klachtvereiste opgenomen:

- seksueel binnendringen buiten echt van een kind tussen 12 en 16 jaar (artikel 245 WvSr)
- plegen van ontuchtige handelingen buiten echt met een kind tussen 12 en 16 jaar (artikel 247 WvSr)
- door giften of beloften van geld of goed, misbruik van uit feitelijke verhoudingen voortvloeiend overwicht of misleiding een minderjarige van onbesproken gedrag opzettelijk bewegen tot het plegen of dulden van ontuchtige handelingen (artikel 248ter WvSr)

Bij klachtdelicten is alleen het doen van aangifte dus niet voldoende om met succes te kunnen vervolgen. Het ontbreken van een klacht is een vormfout die tot niet-ontvankelijkheid van de officier van justitie kan leiden. Daardoor kan de vervolging stranden. Overigens geeft de Hoge Raad een ruime uitleg aan het vereiste. Vaste rechtspraak is inmiddels dat het voldoende wordt gevonden dat uit de verklaring van het slachtoffer of de wettelijk vertegenwoordiger blijkt dat vervolging wordt gewenst ¹¹.

Indienen van een klacht

Een klacht houdt in dat het slachtoffer (of een andere klachtgerechtigde) een uitdrukkelijk verzoek indient om tot vervolging over te gaan (artikel 164, lid 1 WvSv). Het is de taak van de politie om een slachtoffer te wijzen op het klachtvereiste en in de gelegenheid te stellen de klacht in te dienen. Hiervoor heeft de politie een speciaal formulier.

Het indienen van een klacht is niet verplicht. Als een slachtoffer geen klacht wil indienen, kan er niet vervolgd worden. Een ingediende klacht kan binnen acht dagen door het slachtoffer worden

¹¹ (HR, NJ 1993, 722; HR 31 maart 1998, RN 1999, 1042 en HR 16 juni 1998, RN 1999, 1043).

ingetrokken (artikel 67 WvSr)¹². Zonder klacht of na intrekken van een ingediende klacht kan het openbaar ministerie niet vervolgen.

Klachtgerechtigden

Naast het slachtoffer zelf zijn ook de wettelijke vertegenwoordiger(s) en de Raad voor de Kinderbescherming tot het indienen van een klacht bevoegd.

Klachttermijn

In zijn algemeenheid geldt dat een klacht kan worden ingediend binnen een termijn van drie maanden nadat de klachtgerechtigde kennis heeft genomen van het gepleegde feit. Voor de zedendelicten die alleen op klacht vervolgbaar zijn geldt echter een uitzondering: de verjaringstermijn voor het indienen van een klacht *is gelijk aan de voor het delict geldende verjaringstermijn*. De wetswijziging van 1 september 1994 betekent voor genoemde klachtdelicten (alle met minderjarige slachtoffers) dat de klachttermijn gaat lopen op het moment van meerderjarig worden van het slachtoffer en dat de klachttermijn even lang is als de verjaringstermijn van dat delict.

• 12 Dit in tegenstelling tot een aangifte: een eenmaal gedane aangifte kan niet worden ingetrokken.

10

Positie, rechten en plichten van slachtoffers in het strafrecht (wet- en regelgeving)

In dit hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van wettelijke bepalingen en beleidsregels waarin de positie, rechten en plichten van (zeden)slachtoffers in het strafrecht geregeld zijn.

Leeswijzer

In paragraaf 10.1 worden de belangrijkste beleidsregels die voor slachtoffers van seksueel geweld van belang zijn op een rij gezet. Deze beleidsregels voor politie en justitie zijn vastgelegd in een aantal Aanwijzingen van het college van procureurs-generaal.

In de daaropvolgende paragrafen worden de wetten en beleidsregels naar onderwerp verder uitgewerkt:

- het verstrekken van informatie (10.2)
- bejegening van slachtoffers (10.3)
- schadebemiddeling (vóór de strafzitting) (10.4)
- schadevergoeding *in* het strafproces (10.5).
- klachtregelingen ten aanzien van het optreden van politie en justitie (10.6)
- het recht op inzage in processtukken (10.7)

Beleidsregels en wettelijke bepalingen

In het strafrecht wordt een onderscheid gemaakt tussen beleidsregels en wettelijke bepalingen.

Wettelijke bepalingen bieden meer zekerheid en houvast dan beleidsregels. Wetsartikelen zijn afdwingbaar via de rechter en daarvan mag niet worden afgeweken. Beleidsregels zijn (gepubliceer-

de) dienstaanwijzingen voor functionarissen werkzaam bij politie en justitie. Ze worden in dit geval 'Aanwijzingen' genoemd, omdat het aanwijzingen zijn van het college van procureurs-generaal. Een slachtoffer kan een beroep doen op zo'n aanwijzing wanneer hij/zij van mening is dat de politie of officier van justitie niet overeenkomstig de regels uit een aanwijzing handelt. Maar aanwijzingen zijn niet afdwingbaar bij de rechter. Wel kan het onder omstandigheden zo zijn dat door het negeren van een beleidsregel de belangen van het slachtoffer zodanig geschonden worden dat justitie aansprakelijk is voor geleden schade (op grond van nalatigheid van politie of justitie).

10.1 Overzicht van relevante Aanwijzingen

Er zijn drie aanwijzingen op het terrein van slachtofferzorg en zedenmisdrijven. Deze aanwijzingen zijn voorbereid in de werkgroep-Hulsenbek en worden daarom kortweg de Aanwijzingen Hulsenbek genoemd. De aanwijzingen zijn in 1999 in werking getreden ter vervanging van de voorheen geldende richtlijnen-De Beaufort en Terwee. Hieronder worden de drie Aanwijzingen kort toegelicht, waarna in de volgende paragraaf de inhoud van de aanwijzingen op onderwerp worden behandeld.

De Aanwijzing slachtofferzorg

Op 1 april 1995 is de Wet Terwee in werking getreden. Deze wet bestaat uit een verzameling van wetsartikelen, die in diverse bestaande wetten (onder andere in het Wetboek van Strafrecht, Wet Schadefonds Geweldsmisdrijven enzovoort) zijn ingevoegd en

waarmee de positie van het slachtoffer in het strafrecht is verbeterd. Er kwamen ruimere mogelijkheden voor het vorderen van schadevergoeding tijdens de behandeling van de strafzaak (zie hierna paragraaf 10.5). Voorts kwamen er voorschriften over de bejegening van slachtoffers, over informatieverstrekking en schadebemiddeling. Deze voorschriften werden vastgelegd in de richtlijn Terwee. In het beleidsplan van het openbaar ministerie *Perspectief 2002* staat aangegeven dat zorg en aandacht voor de belangen van het slachtoffer door het openbaar ministerie wordt gezien als een belangrijk onderdeel van een goede rechtspleging. Slachtofferzorg door politie en openbaar ministerie komt erop neer dat deze instanties bij hun werkzaamheden in een strafzaak altijd de belangen van het slachtoffer van een strafbaar feit meewegen voor zover dit redelijk is. Ter uitvoering van dit beleidsplan en mede door de inwerkingtreding van de hierna genoemde Aanwijzingen voor de bejegening van slachtoffers in zedenzaken, was er behoefte om de Richtlijn Terwee redactioneel aan te passen. De richtlijn Terwee is ingetrokken per 1 augustus 1999 en per die datum is de Aanwijzing slachtofferzorg in werking getreden¹³.

Als basistaak voor een goede uitvoering slachtofferzorg gelden, aldus de aanwijzing, de volgende uitgangspunten:

- een correcte en waar nodig een persoonlijke bejegening van het slachtoffer
- verstrekken van informatie, waarbij geldt dat deze zo snel mogelijk moet worden verstrekt en dat deze informatie duidelijk en relevant is
- het zoveel mogelijk benutten van de mogelijkheid tot schaderegeling in het kader van de afhandeling van de strafzaak, waarbij het kan gaan om zowel materiële als immateriële schade

Aanwijzing bejegening slachtoffers van zedendelicten

In 1986 verschenen voor het eerst conclusies en aanbevelingen

voor de bejegening van slachtoffers van seksuele misdrijven, kortweg de richtlijnen-De Beaufort genoemd. Daarin werd vooral aandacht besteedt aan de specifieke belangen van het slachtoffer bij de overweging om de aangifte al dan niet door te zetten. Naar aanleiding van het “stuklopen” van een aantal grote zedenzaken ontstond in de loop van de jaren negentig behoefte om deze richtlijnen-De Beaufort te actualiseren. Er was behoefte om het algemeen belang van het opsporen en vervolgen van zedendelicten meer nadruk te geven. Tegenover de specifieke belangen van het slachtoffer diende het belang van waarheidsvinding iets duidelijker uit de verf te komen. Ook waren een aantal aanbevelingen inmiddels in wetten en andere voorschriften vastgelegd (zie hiervoor: de Aanwijzing slachtofferzorg). De richtlijnen-De Beaufort zijn daarom ingetrokken en vervangen door de Aanwijzing bejegening slachtoffers van zedendelicten en de Aanwijzing opsporing seksueel misbruik in afhankelijkheidsrelaties (zie hierna). De Aanwijzing bejegening slachtoffers van zedendelicten werd op 1 oktober 1999 van kracht en geldt voorlopig tot 1 oktober 2003¹⁴. In deze aanwijzing worden in afzonderlijke hoofdstukjes uitgangspunten geformuleerd met betrekking tot:

- de deskundigheid van de politiefunctionarissen
- een professionele aangifte en opsporingsonderzoek
- het medisch onderzoek
- de informatieverstrekking aan het slachtoffer
- de hulpverlening en
- de voorlichting

De Aanwijzing opsporing seksueel misbruik in afhankelijkheidsrelaties

In de loop van de jaren negentig bestond de indruk dat het aantal

• 13 *Staatscourant* (1999), afl. 141. • 14 *Staatscourant* (1999), afl. 174, (2001), afl. 64.

aangiften van seksueel misbruik in afhankelijkheidsrelaties steeg. Hiermee worden bedoeld handelingen met een seksuele intentie waarbij de aangever in een afhankelijkheidsrelatie staat of stond tot degene die als dader wordt genoemd. Men vond dat de kwaliteit van de opsporing in deze zaken op punten verbeterd kon worden. Volgens het openbaar ministerie ging de opsporing van deze zaken nog te vaak gepaard met een te emotionele benadering, die de professionaliteit in de weg stond. Men wilde deze professionaliteit normeren. Dit gold zowel ten aanzien van de deskundigheid van de betrokken politie- en justitiemensen als ten aanzien van de te nemen stappen en te volgen procedures. Het college van procureurs-generaal geeft in de Aanwijzing opsporing seksueel misbruik in afhankelijkheidsrelaties regels aan politie en justitie. De aanwijzing is in werking getreden op 1 oktober 1999.

De aanwijzing is derhalve niet zozeer gericht op het omschrijven of creëren van rechten en omstandigheden ten behoeve van het slachtoffer, maar op een op zo goed mogelijk verloop van het opsporingsonderzoek. In de aanwijzing wordt dit opsporingsonderzoek in vier fasen onderverdeeld: het informatieve gesprek, de aangifte, het opsporingsonderzoek en de toepassing van dwangmiddelen. Voor elke fase wordt omschreven welke stappen moeten en kunnen worden genomen. Een aantal voor het slachtoffer belangrijke aspecten zijn:

- Na een eerste contact moet in principe binnen vijf werkdagen een informatief gesprek plaatsvinden met een deskundig opsporingsambtenaar.
- Tijdens het informatieve gesprek bespreekt de politie de consequenties van het doen van aangifte met het slachtoffer, waarbij een prognose wordt gegeven over de aard van het strafbare feit en de kansen van opsporing.

- Er mag een vertrouwenspersoon aanwezig zijn bij dit gesprek en ook bij de aangifte, maar het risico bestaat dat die dan later niet meer als getuige kan optreden.
- De aangifte wordt op geluidsband opgenomen.
- De aangifte wordt door zelfde personen als waarmee het informatieve gesprek is gevoerd, opgenomen, tezamen met een deskundig collega.
- Het verhoor van een minderjarige tussen 4 en 12 jaar wordt in principe audiovisueel vastgelegd.
- Als de aangifte aspecten vertoont van herinneringen voor het derde levensjaar, ritueel misbruik of hervonden herinneringen dient een Expertisegroep te worden geconsulteerd. Deze groep bestaat uit deskundigen afkomstig van drie verschillende disciplines:
  1. klinisch psychologen, psychiaters en pedagogen
  2. psychologen die gespecialiseerd zijn in functieleer
  3. ervaren zedenrechercheursPer zaak wordt een adviesgroep samengesteld van drie personen.

10.2 Beleidsregels over informatieverstrekking

In de Aanwijzing slachtofferzorg staat omschreven op welke momenten en waarover het slachtoffer geïnformeerd kan of moet worden door politie en/of openbaar ministerie.

In de Aanwijzing bejegening slachtoffers staan ten aanzien van zedendelicten nog een aantal aanvullende regels over informatieverstrekking.

Politie

Een slachtoffer van seksueel geweld kan van een politiefunctionaris verwachten dat deze informatie geeft over:

- De verdere gang van zaken volgend op de aangifte en in de gehele procesgang (daarvoor is onder meer een informatie-

brochure beschikbaar ¹⁵).

- De mogelijkheid om door tussenkomst van de behandelend opsporingsambtenaar op de hoogte te worden gehouden van het verloop van het onderzoek.
- De mogelijkheden voor schadevergoeding in het strafrecht (onder meer in de vorm van een voorlichtingsfolder ¹⁶).
- De mogelijkheden van slachtofferhulp (onder andere door middel van een voorlichtingsfolder van Bureau Slachtofferhulp).
- Indien het slachtoffer aangegeven heeft schadevergoeding te willen of op de hoogte te willen blijven van de gang van zaken: het verloop van de zaak en belangrijke vorderingen in het opsporingsonderzoek inclusief de datum van inzending van het dossier naar het openbaar ministerie.
- De mogelijkheid om afstand te doen van in beslag genomen eigendommen.

Alle genoemde informatie dient zo snel mogelijk te worden verstrekt en de informatie dient duidelijk en relevant te zijn.

Openbaar ministerie

Het openbaar ministerie dient het slachtoffer te informeren over:

- Het feit dat er een verdachte bekend is geworden, het parketnummer waaronder en de datum waarop de zaak is ingeschreven op het parket. Deze informatie dient zo spoedig mogelijk te worden gegeven.
- Indien het een ernstig delict betreft: de mogelijkheid een gesprek te hebben met de behandelend officier van justitie, voorafgaand de behandeling ter zitting.
- Indien het slachtoffer aangegeven heeft schadevergoeding te willen of op de hoogte te willen blijven van de gang van zaken: informatie over alle relevante beslissingen in de strafzaak alsook de plaats, datum en tijdstip (en eventuele schorsing) van de zitting.

- Indien het slachtoffer aangegeven heeft schadevergoeding te willen en niet tot vervolging wordt overgegaan, dan wel het feit ad informandum wordt gevoegd, deelt het openbaar ministerie dit met opgave van redenen mee aan het slachtoffer en wijst hem op de mogelijkheid een klacht in te dienen bij het gerechtshof ¹⁷.

Indien het door de politie ingezonden proces-verbaal onvolledig is over de vraag of het slachtoffer op de hoogte wenst te blijven en/of schadevergoeding wenst via het strafproces, dan doet het openbaar ministerie navraag bij het slachtoffer om een en ander aangevuld te krijgen.

Sinds 2001 beschikken alle arrondissementen in het land over een *Slachtofferinformatieloket*. Voor informatie of hulp moesten slachtoffers voordien soms vele telefoontjes plegen. Nu kunnen alle slachtoffers met vragen over het verloop van de zaak en verzoeken om informatie of hulp, terecht bij dit informatieloket. Na het doen van aangifte krijgt het slachtoffer van de politie een folder mee, waarin staat wat het informatieloket hen kan bieden.

Vanaf 2001 is een experiment gestart waarbij slachtoffers van zedendelicten door de officier van justitie op de hoogte worden gesteld van de naderende vrijlating van de dader die zijn straf erop heeft zitten.

10.3 Beleidsregels over bejegening

Ook over de bejegening van slachtoffers van seksueel geweld *door de politie* vinden we regels in de Aanwijzing bejegening slachtoffers van zedendelicten en de Aanwijzing slachtofferzorg.

• **15** *Seksueel geweld. Wat kunt u verwachten van hulpverlening, politie en justitie*, een uitgave van het ministerie van Justitie. • **16** *Slachtofferhulp en schadevergoeding*, een uitgave van het ministerie van Justitie. • **17** Zie paragraaf 15.2.

Daarin is onder andere beschreven wat een zorgvuldige bejegening van deze slachtoffers inhoudt. Ten aanzien van de bejegening door het openbaar ministerie zijn in bedoelde aanwijzingen niet zo veel regels te vinden. De regels voor het openbaar ministerie hebben meer betrekking op informatieverstrekking en schadevergoeding. De regels zijn ingedeeld naar de fasen van aangifte, opsporing en vervolging. In het algemeen dient de bejegening correct en waar nodig persoonlijk te zijn.

Aangifte

Een slachtoffer van seksueel geweld mag met betrekking tot de bejegening van de politie rond de aangifte verwachten dat:

- zij/hij keuze heeft voor een mannelijke of vrouwelijke verbalisant.
- op haar/zijn verzoek een vertrouwenspersoon bij de aangifte aanwezig mag zijn, waarbij er op wordt gewezen dat deze vertrouwenspersoon in beginsel niet meer als getuige gehoord kan worden.
- een op zedenzaken gespecialiseerde en opgeleide functionaris wordt ingezet dan wel de zaak zo spoedig mogelijk aan zo'n functionaris wordt overgedragen.
- de aangifte wordt opgenomen door een koppel van twee gespecialiseerde opsporingsambtenaren.
- Als zij/hij geen verder contact met de politie wil deze wens zoveel mogelijk wordt geëerbiedigd.
- de anonimiteit van slachtoffer en verdachte ten opzichte van de media zoveel mogelijk worden gewaarborgd.
- als het slachtoffer op een andere plaats dan het politiebureau verhoord wenst te worden dat deze wens zoveel mogelijk wordt gehonoreerd.
- bij de aangifte geen vragen worden gesteld die de indruk kunnen wekken dat de integriteit van het slachtoffer in twijfel wordt getrokken of die de strekking hebben het slachtoffer ter verantwoording te roepen voor het gebeuren.

- het verhoor op geluidsband wordt opgenomen indien dit in het belang van het onderzoek wordt geoordeeld, tenzij het slachtoffer gemotiveerd aangeeft zwaarwegende bezwaren te hebben tegen een dergelijke opname. Echter bij aangiften van seksueel misbruik in afhankelijkheidsrelaties is opname op de band verplicht voorgeschreven.

Opsporing

Als het slachtoffer van seksueel geweld aangifte heeft gedaan en het opsporingsonderzoek vindt plaats, dan mag zij/hij van de politie verwachten dat:

- bij een eventueel in te stellen onderzoek in de buurt of op de plaats van het delict de anonimiteit van het slachtoffer gewaarborgd is.
- de politie dit onderzoek waar mogelijk in burgerkleding en zonder gebruik van herkenbare politievoertuigen verricht.
- er zo mogelijk contact met het slachtoffer is alvorens wordt overgegaan tot inbeslagname van voorwerpen die het eigendom van het slachtoffer zijn (kleding bijvoorbeeld).
- zij/hij toestemming moet geven voor een eventuele (spiegel)confrontatie met de verdachte en daarop zorgvuldig wordt voorbereid; de confrontatie plaats vindt op een wijze waarop het slachtoffer niet kenbaar wordt voor de verdachte en bijstand door een vertrouwenspersoon mogelijk is.

Medisch onderzoek

Er kan in deze fase een medisch onderzoek noodzakelijk of gewenst zijn¹⁸. Het slachtoffer mag van de politie verwachten dat:

- deze het slachtoffer adviseert/de gelegenheid geeft een arts te

¹⁸ Dit medisch onderzoek wordt ook wel forensisch-medisch onderzoek genoemd. Zie verder paragraaf 14.6.

raadplegen waarmee de politie vaste afspraken heeft. De vrijheid van artsenkeuze wordt evenwel gerespecteerd.

- de bevindingen van de arts alleen na toestemming van het slachtoffer voor het opsporingsonderzoek gebruikt worden. Indien het slachtoffer geen toestemming geeft wordt hiervan aantekening in het proces-verbaal gemaakt en het slachtoffer wordt gewezen op mogelijke consequenties van deze weigering.
- ook ander medisch onderzoek ten behoeve van de opsporing slechts na toestemming van het slachtoffer geschiedt.

Overig

De politie dient na te gaan of het slachtoffer in de eigen omgeving kan worden opgevangen. Zonodig wordt contact gelegd met een hulpverleningsinstantie.

Over gepleegde zedenmisdrijven wordt slechts met uiterste terughoudendheid mededeling gedaan aan de pers. De persoonlijke levenssfeer van slachtoffers, nabestaanden, getuigen en verdachte worden zoveel mogelijk beschermd. In de regel betekent dit dat volstaan dient te worden met vermelding van leeftijd, geslacht en woonplaats.

Vervolging

De meeste regels in de aanwijzingen voor het openbaar ministerie hebben betrekking op schadevergoeding en informatieverstrekking. Een slachtoffer van seksueel geweld mag ten aanzien van de bejegening door het openbaar ministerie in de vervolgingsfase verwachten dat:

- er op haar/zijn verzoek een gesprek met de behandelend officier van justitie kan plaatsvinden.
- de officier van justitie bij de beslissingen voor vervolging en afdoening rekening houdt met de (immateriële) belangen van het slachtoffer van seksueel geweld.
- de officier bij de beslissing op welke termijn de verdachte wordt

gedagvaard zoveel mogelijk rekening houdt met de belangen van het slachtoffer in verband met de voeging en het recht op inzage in het strafdossier.

- de belangen van het slachtoffer worden meegewogen bij de beslissing om tegen een vonnis of arrest in hoger beroep dan wel in cassatie te gaan.

10.4 Beleidsregels over schadebemiddeling (in de fase vóór de strafzitting)

De beleidsregels die betrekking hebben op schadevergoeding aan het slachtoffer vinden we in de Aanwijzing slachtofferzorg. Zij zijn gericht op het zoveel mogelijk benutten van de mogelijkheid tot schaderegeling in het kader van de afhandeling van de strafzaak.

De taken van politie en openbaar ministerie zijn:

- het *verzamelen van informatie* ten behoeve van een latere schaderegeling
- het *daadwerkelijk bemiddelen* in de schade voordat het tot een strafzitting komt.

Omdat het slachtoffer geen zelfstandige partij is in het strafproces, is zij/hij afhankelijk van de zorg waarmee functionarissen in het strafrechtelijk bedrijf omgaan met de belangen van het slachtoffer. Het slachtoffer van seksueel geweld is niet alleen aangever, maar ook *belanghebbende* en (psychisch en materieel) *benadeelde*.

Het belang van schadevergoeding voor het slachtoffer van seksueel geweld

De meeste slachtoffers van delicten zijn in eerste instantie niet erg bezig met de materiële en financiële kanten van hun slachtoffer-schap. Uit praktijkervaringen blijkt echter dat op termijn het toegekend krijgen van een schadevergoeding een belangrijke rol kan

spelen bij de (emotionele) verwerking van slachtoffers. Het kan een positieve bijdrage leveren omdat het slachtoffer zich erkend voelt als slachtoffer en benadeelde. Daarnaast kan het bijdragen aan het herstel van het vertrouwen in de samenleving. Maar bovenal heeft het slachtoffer dat schade lijdt door de daden van een ander recht op vergoeding van die schade.

Een ingewikkelde materie

Daar staat tegenover dat bij zedenzaken de vaststelling van de schade soms behoorlijk ingewikkeld kan zijn. Dat geldt met name voor de immateriële schade; het geestelijk letsel. De omvang van de (immateriële) schade wordt vaak pas op de langere termijn duidelijk. Maar ook de materiële schade is in het stadium van opsporing en vervolging lang niet altijd vast te stellen. Vaak worden in de loop der jaren nog kosten gemaakt die verband houden met het delict, zoals bijvoorbeeld therapiekosten, of is er nog jarenlang inkomstenderving. De aard van de schade in veel (zware) zedenzaken zal zich daarom vaak niet lenen voor schadebemiddeling door de politie. Ook bij een ontkennende verdachte, een ingewikkelde schadeclaim of een door de verdachte betwiste schade heeft schadebemiddeling door de politie minder kans op succes. In deze gevallen is het beter dat het slachtoffer van seksueel geweld voor een eventuele schaderegeling juridisch advies en bijstand zoekt bij een eigen procesvertegenwoordiger (bijvoorbeeld een gespecialiseerde advocaat, zie hiervoor deel 2, hoofdstuk 7). Indien er wel een schadebemiddeling ondernomen wordt, zijn de volgende aandachtspunten van belang:

- Bij het regelen van elke, ook een eenvoudige, schade moet schriftelijk worden vastgelegd en gespecificeerd welke (materiële) schade wordt vergoed. Daaraan dient te worden toegevoegd dat het slachtoffer zich ten aanzien van het verhaal van eventuele andere (materiële of immateriële) schadeonderdelen het recht voorbehoudt in de toekomst een nadere claim over res-

terende of latere schade in te dienen.

- Een bemiddelende (politie)functionaris kan zich niet uitspreken over de juistheid van de hoogte van de geclaimde schade; daarvoor is andere bijstand nodig.
- In die gevallen waarin de schadeclaim te ingewikkeld is of de meningen van slachtoffer en verdachte uiteenlopen, is tussenkomst van twee procesvertegenwoordigers (onderhandelingsmodel) noodzakelijk.

Aangifte (politie)

Tijdens de aangifte mag het slachtoffer van seksueel geweld verwachten dat de politie:

- het slachtoffer wijst op de mogelijkheden voor schadevergoeding, waaronder de voeging als benadeelde partij (zie paragraaf 10.5.3) en daarbij het slachtoffer een voorlichtingsfolder uitreikt¹⁹
- het slachtoffer vraagt of zij/hij schadevergoeding wenst en van de gang van zaken na de aangifte op de hoogte gehouden wil worden
- in het proces-verbaal van aangifte of in een bijlage²⁰ expliciet opneemt of zij/hij materiële en/of immateriële schade heeft geleden, of een schadevergoedingsregeling is getroffen, of een slachtoffer in het kader van het strafproces zijn schade vergoed wenst te krijgen en de bemoeiingen die de politie heeft gehad met het slachtoffer met betrekking tot de eventuele regeling van de schade

Het beginpunt van het verzamelen van informatie over de schade van het slachtoffer, de betalingsbereidheid en de financiële draagkracht van de dader ligt bij de politie.

• ¹⁹ *Slachtofferhulp en schadevergoeding*, uitgave van het ministerie van Justitie. • ²⁰ In veel politieregio's wordt hiervoor gebruik gemaakt van slachtofferinformatieformulieren die aan het dossier worden toegevoegd.

Opsporing

In aansluiting op datgene wat bij de aangifte is vermeld, kan het slachtoffer tijdens de opsporingsfase verwachten dat de politie:

- in een zo vroeg mogelijk stadium bevordert dat er een schadevergoeding tot stand komt dan wel, indien partijen dat willen, zelf bemiddelt in de vergoeding van de schade indien deze schade van beperkte omvang is en eenvoudig vast te stellen; in het proces-verbaal wordt verslag gedaan of er al dan niet een schadebeoordeling of schadevergoeding heeft plaatsgevonden.
- in het proces-verbaal nadere feiten en omstandigheden vastlegt die van belang zijn voor het bevorderen van een schadevergoeding aan het slachtoffer.
- als de schade te ingewikkeld is voor schadebemiddeling, het slachtoffer voor bijstand en advies over schadevergoeding verwijst naar (gespecialiseerde) advocatuur, een Bureau voor Rechtshulp of Buro Slachtofferhulp.

Vervolging

Zodra de zaak door de politie is ingezonden naar het openbaar ministerie, kan een slachtoffer van seksueel geweld daar terecht met vragen rond schadevergoeding. In dat verband mag zij/hij verwachten dat het openbaar ministerie:

- bij een onvolledig proces-verbaal nadere informatie inwint bij het slachtoffer over de wens tot schadevergoeding en de hoogte van de schade.
- bij vervolgings- en afdoeningsbeslissingen rekening houdt met de wens tot schadevergoeding van het slachtoffer.
- indien niet tot vervolging wordt overgegaan, dan wel het feit waarvoor het slachtoffer schade heeft geleden ad informandum²¹ wordt gevoegd, dit met opgave van redenen aan het slachtoffer meedeelt en hem/haar wijst op de mogelijkheid om hiertegen een bezwaarschrift bij het Gerechtshof in te dienen.

- zoveel mogelijk tracht een schaderegeling tussen verdachte en slachtoffer tot stand te brengen, bij voorkeur in een zo vroeg mogelijk stadium.
- bemiddelt in de totstandkoming van een schaderegeling²².
- als een slachtoffer te kennen heeft gegeven zich te willen voegen als benadeelde partij, een speciaal voegingsformulier aan het slachtoffer stuurt.
- het slachtoffer of diens gemachtigde bij de wens tot voeging inzage geeft in de processtukken (artikel 51d WvSV).

In de praktijk verlopen de registratie van slachtoffergegevens, de overdracht van politie aan justitie en de toezending van voegingsformulieren niet altijd vlekkeloos. Het slachtoffer kan zich als belanghebbende te allen tijde zelf schriftelijk of telefonisch bij het openbaar ministerie melden (bij de officier of bij het Slachtofferinformatieloket) als benadeelde partij of voor nadere informatie. Ook op de zitting zelf is een (mondelijke) voeging nog mogelijk.

• **21** Dit betekent onder meer dat de officier van justitie als een verdachte meerdere zaken heeft gepleegd die op één zitting zullen worden behandeld, moet overwegen deze zaak niet 'ad informandum' op te voeren. De zaak wordt dan namelijk niet inhoudelijk op de strafzitting behandeld maar slechts ter informatie bijgevoegd. Het slachtoffer kan zich in zo'n zaak niet voegen als benadeelde partij. Besluit de officier van justitie de zaak toch ad informandum op te voeren dan krijgt het slachtoffer dat met opgave van redenen te horen. Voor het slachtoffer staat dan weer de mogelijkheid open een klacht in te dienen bij het gerechtshof tegen het niet vervolgen van de zaak. Zie daarvoor paragraaf 15,3 in deel 4. • **22** Op sommige arrondissementsparketten zijn daartoe schaderegelaars aangesteld; ook zijn vaak tussen netwerkpartners (Bureau voor Rechtshulp, Buro Slachtofferhulp en Reclassering) afspraken gemaakt om te bevorderen dat er schaderegelingen tussen daders en slachtoffers tot stand gebracht worden. Overigens vragen zedendelicten om extra zorgvuldigheid bij de keuze van deskundige juridische bijstand.

10.5 **Wettelijke bepalingen rond schadevergoeding in het strafproces**

10.5.1 **Inleiding**

In paragraaf 10.4 is schadevergoeding aan de orde geweest in het kader van de Aanwijzing slachtofferzorg die met name de fase vóór de strafzitting regelt. Het gaat daarbij om *schadebemiddeling*, die voorafgaat aan een (eventuele) rechtszitting. In deze paragraaf (10.5) worden de wettelijke bepalingen behandeld waarin de *schadevergoeding in het strafproces* is geregeld. Dit is geregeld in het Wetboek van Strafvordering (ingevoerd door de *Wet Terwee*) en de Aanwijzing slachtofferzorg.

De Wet Terwee

De Wet Terwee omvat de wetswijzigingen in diverse wetten die landelijk op 1 april 1995 zijn ingevoerd ter versterking van de rechten van slachtoffers van misdrijven in het strafrecht. De belangrijkste wijzigingen zijn:

- Het slachtoffer dat schadevergoeding wil vorderen via een voeging in het strafrecht heet voortaan benadeelde partij (vroeger beledigde partij).
- De vordering die het slachtoffer kan indienen is niet meer aan een maximum van € 680,67 (f. 1.500) gebonden. Het criterium is nu dat de vordering eenvoudig van aard moet zijn.
- De vordering kan gesplitst worden in een deel dat eenvoudig van aard is, en dat dus via de voeging in het strafproces kan worden gevorderd, en een deel dat hiervoor te ingewikkeld is en (later) via een civiele procedure kan worden gevorderd.
- De rechter kan vergoeding van schade aan het slachtoffer als maatregel aan de verdachte opleggen, waardoor een extra mogelijkheid ontstaat het bedrag te incasseren. Dit gebeurt dan via het Centraal Justitieel Incassobureau (CJIB). Er is een brochure beschikbaar waarin de werkwijze van het CJIB wordt beschre-

ven. Het kan soms erg lang duren voordat het CJIB de vordering heeft geïncasseerd.

- Invoering van de maatregel van storting van een bedrag aan geld door de verdachte in een fonds ten behoeve van organisaties die steun bieden aan slachtoffers van misdrijven.
- Tegelijk zijn de mogelijkheden voor een aanvraag bij het Schadefonds Geweldsmisdrijven verruimd. Zie voor het Schadefonds paragraaf 7.3.1 in deel 2.

Deskundige juridische bijstand

Bij de afweging van de mogelijkheden voor schadevergoeding (via het strafrecht en/of via het civiele recht) kan het slachtoffer van seksueel geweld, zeker als de schadevordering ingewikkeld en omvangrijk is, het best overleggen met een in zedenzaken gespecialiseerde advocaat. Deze kan behulpzaam zijn bij het inventariseren van de voor- en nadelen van schadevergoeding langs strafrechtelijke dan wel civielrechtelijke weg. Zo kan het slachtoffer een afgewogen keuze maken. De Bureaus voor Rechtshulp, het Clara Wichmann Instituut (CWI) en de Vereniging van Letselschade-Advocaten (LSA) kunnen verwijzen naar gespecialiseerde advocaten. Zie voor adressen deel 5, paragraaf 17.1 (CWI) en 17.10 (Bureaus voor Rechtshulp). Zie voor juridische bijstand deel 2, hoofdstuk 7.

10.5.2 **De officier van justitie en schadevergoeding in het strafproces**

Schadevergoeding voor de zitting

De officier van justitie heeft *drie mogelijkheden* om het slachtoffer behulpzaam te zijn bij het verkrijgen van schadevergoeding:

- proberen om vóór de zitting een schaderegeling tot stand te brengen tussen slachtoffer en verdachte (zie paragraaf 10.4)
- het opleggen van een voorwaarde voor (gehele of gedeeltelijke) schadevergoeding bij een sepot of transactie (zie ook paragraaf

- 15.2); dit is bij zedendelicten niet zo vaak aan de orde
- aan het slachtoffer verstrekken van het voegingsformulier waarmee deze zich kan voegen als benadeelde partij

Schadevergoeding op de zitting

Als de officier van justitie besluit om te vervolgen en de zaak ter zitting te brengen, dan is er in het kader van de wet Terwee (voor delicten gepleegd na 1 april 1995) naast de toewijzing van de vordering aan de benadeelde partij zelf, een aantal mogelijkheden voor schadevergoeding aan het slachtoffer van seksueel geweld. Het gaat in deze gevallen uiteindelijk steeds om een vordering/eis tot schadevergoeding van de officier van justitie die door de rechter moet worden opgelegd.

- Allereerst kan de officier van justitie een (*gedeeltelijk*) *voorwaardelijke straf*vorderen. Een van de voorwaarden kan zijn dat de verdachte de schade aan het slachtoffer van seksueel geweld vergoedt²³. Uiteindelijk beslist de rechter over het voorwaardelijke karakter van de straf. Het vorderen van een voorwaardelijke straf kan het slachtoffer ondersteuning bieden bij het daadwerkelijk innen van een schadevergoeding. Bij het niet voldoen aan de voorwaarde (=betalen) kan de officier van justitie namelijk het voorwaardelijk deel van de straf ten uitvoer laten leggen. Overigens heeft het slachtoffer daarmee nog geen geld, maar dreigende tenuitvoerlegging van de straf kan wel werken als een stok achter de deur.
- Verder kan de officier van justitie een *schadevergoedingsmaatregel*²⁴ vorderen. Als de rechter deze eis toewijst komt er een veroordeling tot betaling van de schade die het slachtoffer lijdt aan de Staat, opgelegd als maatregel. De Staat (het Centraal Justitiele Incasso bureau, CJIB) incasseert het bedrag en keert dit daarna uit aan het slachtoffer. Een dergelijke maatregel kan eventueel naast de toewijzing van de vordering van de benadeelde partij zelf worden opgelegd. Uiteraard hoeft de veroordeelde de

schade niet tweemaal te betalen. De veroordeelde betaalt of rechtstreeks aan het slachtoffer of aan de Staat/het CJIB. Het slachtoffer heeft daarmee dus een extra incassomogelijkheid.

- Ten slotte heeft de officier van justitie de mogelijkheid om de maatregel te vorderen dat de verdachte een *geldsom in een fonds ten behoeve van slachtoffers* stort. Deze maatregel is geen directe genoegdoening aan het slachtoffer van seksueel geweld. De maatregel wordt bijvoorbeeld toegepast als zich geen slachtoffer heeft gemeld met een schadevordering, terwijl de officier van justitie toch aandacht aan genoegdoening wil besteden. Op die manier kan toch iets tot uitdrukking worden gebracht van het leed dat een verdachte een slachtoffer heeft aangedaan²⁵. Maar ook deze maatregel kan worden opgelegd naast de toewijzing van een vordering aan de benadeelde partij.

Het slachtoffer heeft geen directe invloed op deze mogelijkheden van de officier van justitie. Wel kan het slachtoffer – of iemand die namens het slachtoffer optreedt – er bij de officier van justitie op aan dringen gebruik te maken van een van deze mogelijkheden.

10.5.3 Het slachtoffer en schadevergoeding in het strafproces

Het slachtoffer heeft een mogelijkheid om directe invloed uit te oefenen op vergoeding van de door haar/hem geleden schade via het strafrecht door zich te voegen als benadeelde partij in het strafproces²⁶. Daarbij moet als gevolg van de invoering van de Wet

• **23** Dit is overigens ook mogelijk voor zaken gepleegd voor 1 april 1995, dus onder de oude regelgeving. • **24** Dit is alleen mogelijk voor delicten gepleegd na 1 april 1995. • **25** Als zich wel een slachtoffer gemeld heeft met een schadevordering, dan zou deze schadevordering voorrang moeten krijgen boven een eventuele maatregel tot storting van een geldsom in een fonds. Het gelijktijdig opleggen van deze maatregel zou dan immers daadwerkelijke schadevergoeding van het slachtoffer in de weg kunnen staan, zeker bij een minder vermogende verdachte. • **26** Voor het maken van de keuze voor een voeging dan wel voor een civiele procedure om de schade vergoed te krijgen is het raadzaam een (gespecialiseerde) advocaat of juridisch deskundige te raadplegen.

Terwee per 1 april 1995 een onderscheid worden gemaakt voor delicten die zijn gepleegd vóór die datum en erna.

Delicten gepleegd na 1 april 1995

Voor deze delicten geldt de nieuwe wetgeving Terwee die het slachtoffer ruimere mogelijkheden biedt zich te voegen als benadeelde partij. De belangrijkste elementen van de huidige voeging-procedure worden hieronder samengevat.

Alleen eenvoudige vorderingen komen in aanmerking

De vordering tot schadevergoeding is niet aan een bepaald maximum bedrag gebonden. Wel dient volgens de wet de vordering van *eenvoudige aard* te zijn.

Er zijn inmiddels uitspraken waarbij schadevergoedingsbedragen variërend van enkele honderden Euro's tot ruim twintigduizend Euro zijn toegewezen. Maar hoe hoger de vordering, des te minder snel de rechter zal aannemen dat die eenvoudig van aard is en toegewezen kan worden.

Met het oog op het criterium dat de vordering eenvoudig van aard is kan het slachtoffer de schadevordering splitsen in een deel dat via het strafproces gevorderd wordt en een deel dat via het civiele recht gevorderd wordt. Schade die eenvoudig te bewijzen is, kan via het strafproces gevorderd worden. Voor het minder eenvoudige deel kan (later) een civielrechtelijke procedure gestart worden. De rechter kan bepalen dat de vordering van de benadeelde partij niet ontvankelijk is, omdat de vordering niet van eenvoudige aard is. In dat geval kan het slachtoffer de vordering alsnog proberen te verhalen via het civiele recht. Als de strafrechter (een deel van) de vordering afwijst, kan echter niet meer voor dit deel een civiele vordering worden ingesteld.

Recht op inzage in processtukken²⁷

Als een slachtoffer overweegt zich aan te melden als benadeelde partij, heeft zij/hij recht op inzage in alle relevante stukken uit het

strafdossier – tenzij zwaarwegende redenen zich hiertegen verzetten (art. 51d WvSv). Als een officier van justitie inzage weigert, kan het slachtoffer een bezwaarschrift indienen bij het gerechtshof waartoe de officier van justitie behoort. Inzage van de stukken geschiedt op de griffie van de rechtbank. Als een slachtoffer afschrift wil van bepaalde processtukken, dan kan dat tegen betaling geregeld worden. Een slachtoffer heeft ook tijdens de zitting nog het recht om processtukken in te zien; toestemming daarvoor wordt dan gegeven door de rechter.

Het slachtoffer dat overweegt zich als benadeelde partij te stellen kan altijd, op grond van inzage in de stukken, alsnog besluiten te kiezen voor een civielrechtelijke weg en dus af te zien van voeging. De meest gebruikelijke gang van zaken is dat (een belangenbehartiger van) het slachtoffer, zodra de zaak bekend is op het parket, een brief stuurt naar de betreffende afdeling met het verzoek om inzage in en afschrift van de stukken. Deze worden dan tegen vergoeding toegezonden en zodoende heeft het slachtoffer ruim de tijd om zich op de voeging voor te bereiden.

Voeging voorafgaand aan de terechtzitting: het voegingsformulier

Het slachtoffer kan zich al voegen als benadeelde partij voor de aanvang van de zitting. Dat betekent dat het slachtoffer niet meer persoonlijk hoeft te verschijnen voor de strafrechter om de vordering in te dienen: schriftelijke indiening via een speciaal voegingsformulier volstaat²⁸.

De rechter kan het slachtoffer alsnog oproepen om gehoord te worden over de vordering. Aanwezigheid van het slachtoffer zelf – of van een schriftelijk gemachtigde of advocaat – verdient overigens wel de voorkeur. Deze kan tijdens de zitting de inhoud van de vordering toelichten, vragen van de rechter beantwoorden en zodanig reageren op het juridische verweer van de verdachte of

• 27 Zie verder paragraaf 10.7. • 28 Indien een slachtoffer is omgekomen, kunnen (in zaken gepleegd na 1 april 1995) de erfgenamen zich voegen als benadeelde partij.

diens verdediging. Het inzenden van het voegingsformulier, met bewijsstukken en zonodig een toelichting, voorafgaand aan de zitting aan de officier en het vervolgens aanwezig zijn op de zitting, verdient de voorkeur boven de hierna te noemen mogelijkheid van voeging ter zitting. Immers als de officier (en de verdachte die een afschrift van de officier ontvangt) al voor de zitting kennis neemt van de aard en omvang van de vordering, kan deze zonodig van tevoren aan het slachtoffer vragen stellen over onduidelijke punten, en bij het voorbereiden van zijn eis en strafmaat rekening houden met de vordering.

Voeging op de terechtzitting zelf

Ook op de zitting zelf kan het slachtoffer zich nog voegen als benadeelde partij. Wel dient zij/hij zich dan voorafgaand aan de zitting te melden bij de bode van de rechtbank waar de zitting zal plaatsvinden, zodat de rechter en de officier van justitie weten dat zich alsnog een benadeelde partij heeft gemeld. Het indienen van de vordering op het formulier is nu niet vereist, de voeging ter zitting is vormvrij. Een nadeel van deze wijze van voegen is dat de vordering voor alle partijen (rechter, officier, verdachte) onverwacht komt en dat deze zich er niet op hebben kunnen voorbereiden, wat de kans op afwijzing vergroot.

Rechten van het slachtoffer als benadeelde partij tijdens de rechtszitting

Het slachtoffer (of haar/zijn advocaat) mag ter zitting het woord voeren over haar/zijn vordering voordat de officier van justitie de vordering van het openbaar ministerie (de ten laste gelegde feiten) heeft uitgesproken. Nadat de officier de eventuele getuigen gehoord heeft, mag het slachtoffer de vordering nog eens toelichten en vragen stellen aan aanwezige getuigen. Ook mag het slachtoffer bewijsstukken overleggen ter ondersteuning van de eis. Het slachtoffer mag zelf geen eigen getuigen en deskundigen inbrengen.

Hoger beroep en cassatie

De vordering van het slachtoffer dat zich heeft gevoegd als benadeelde partij wordt automatisch meegenomen bij een door de verdachte of officier van justitie ingesteld hoger beroep of cassatie. Het slachtoffer krijgt een brief van het Gerechtshof of de Hoge Raad met de vraag of de vordering die is ingesteld bij de lagere rechter hetzelfde blijft.

Het slachtoffer dat zich heeft gevoegd als benadeelde partij en ontevreden is over de uitspraak inzake de vordering kan in het geval het openbaar ministerie en/of de verdachte niet in hoger beroep gaan tegen de uitspraak, zelf via het civiele recht in hoger beroep gaan.

Overigens is het voor een slachtoffer niet mogelijk om zich in de fase van het hoger beroep alsnog voor het eerst te voegen, wanneer dat niet voor of tijdens de behandeling bij de rechtbank is gebeurd.

Delicten gepleegd vóór 1 april 1995

Voor deze delicten geldt de oude wetgeving. De mogelijkheden voor het slachtoffer dat zich wenst te voegen, zijn aanzienlijk beperkter en de oude wetgeving wijkt op belangrijke punten af van de nieuwe regeling.

Er wordt niet gesproken van een benadeelde partij maar van een *beledigde partij*.

Voegen kan alleen door in persoon of via een (schriftelijk) gemachtigde of advocaat op de zitting te verschijnen. Hetzelfde geldt voor hoger beroep en cassatie.

De via het strafproces te vorderen schade bedraagt maximaal € 680,67 (voorheen f 1.500). Als de schade hoger is en er meerdere verdachten in een strafzaak zijn, dan kan het slachtoffer proberen elke verdachte afzonderlijk voor maximaal € 680,67 aansprakelijk te stellen. Op die manier kan een hogere schadevergoeding worden bewerkstelligd²⁹.

Er moet een keuze worden gemaakt de schade langs strafrechtelijke weg of langs civielrechtelijke weg te verhalen. *Splitsen van de vordering is niet mogelijk*. Als er is gekozen voor de voegingsprocedure en de vordering wordt toegewezen, dan staat de civielrechtelijke weg niet meer open.

Een slachtoffer van seksueel geweld kan geen civielrechtelijk hoger beroep aantekenen tegen de beslissing over de vordering door de strafrechter. Wel zal de vordering bij een strafrechtelijk hoger beroep opnieuw worden beoordeeld.

10.6 Klachtregelingen

10.6.1 Klachten over de politie

Het kan zijn dat een slachtoffer van een zedendelict wil klagen over het optreden van een politieman of -vrouw. Een klacht kan bijvoorbeeld gaan over het feit dat er is gehandeld in strijd met de hiervoor behandelde aanwijzingen. Een goede klachtbehandeling kent twee fasen.

Informele fase

Waar mogelijk moet een klacht eerst worden besproken met de gene tegen wie de klacht is gericht, zodat deze weet van het bestaan van de klacht (kenbaarheidsvereiste). Mocht het voor een klager of beklagde onmogelijk zijn de klacht direct met de andere betrokkene te bespreken, dan kan er op een klachtbemiddelingsgesprek worden aangestuurd waarbij een derde wordt ingeschakeld. Deze derde moet zich zo neutraal mogelijk opstellen. Ook kan overwogen worden om beide betrokkenen te laten bijstaan door een andere persoon; deze twee hebben als belangrijke taak het klachtgesprek in goede banen te leiden.

Formele fase

Elke politieregio heeft een *klachtenreglement* waarin vermeld staat waarover, hoe en waar men officieel kan klagen, hoe de

klacht wordt afgehandeld en hoe lang dit duurt. De informele fase kan onderdeel uitmaken van dat klachtenreglement. Het is raadzaam navraag te doen bij de politie naar de inhoud van het reglement en een afschrift te vragen.

In de formele fase zal een klachtencommissie, die voor een deel bestaat uit externe leden, de klacht behandelen en uitspraak doen. Soms gebeurt dat in de vorm van een advies aan de korpschef (hoofdcommissaris) of korpsbeheerder (burgemeester), die dan definitief uitspraak moet doen.

Mocht een slachtoffer het met de formele afhandeling van de klacht niet eens zijn, dan kan worden overwogen de klacht in te dienen bij de Nationale Ombudsman. Deze heeft de mogelijkheid om advies uit te brengen of de klacht te publiceren in jaarverslagen. Bij het ministerie van Justitie kan een klacht worden ingediend als het gaat om een vermoeden van een strafbaar feit (gepleegd door een politiefunctionaris). Wel is dan vereist dat de klacht bij de klachtencommissie is afgehandeld.

10.6.2 Klachten over justitie

Als een slachtoffer niet tevreden is en/of wil klagen over de bejegening of behandeling door het parket of door de officier van justitie, dan is het raadzaam daarover eerst contact op te nemen de behandelend officier van justitie.

Ook hier geldt dat er een informele fase en een formele fase kan worden onderscheiden bij de behandeling van een klacht. In de informele fase wordt de klacht met de betreffende functionaris besproken. Een aanvullende vorm van (interne of externe) klachtbemiddeling is denkbaar.

Als de klacht kenbaar is gemaakt aan het parket c.q. de officier van justitie en zij de gelegenheid hebben gehad ook officieel te reageren op de klacht, en de klager vindt dat de zaak niet naar tevreden-

• 29 Is de schade bijvoorbeeld 3.000 Euro en zijn er twee verdachten, dan is volledige schadevergoeding mogelijk door het bedrag over de twee verdachten te verdelen.

heid is afgehandeld, dan kan een klacht worden ingediend bij de Nationale Ombudsman. Deze kan de klacht in behandeling nemen om advies uit te brengen aan de betrokken functionaris of instelling/dienst en de klacht publiceren in jaarverslagen.

Ook kan een slachtoffer van seksueel geweld een klacht neerleggen bij het ministerie van Justitie³⁰.

Klachten over het optreden van de rechtbank kunnen in eerste instantie worden ingediend bij de president van de rechtbank. Deze zal de klacht ter afhandeling voorleggen aan de betreffende afdeling (strafrecht, civiel recht, enzovoort). Is men over de beslising op de klacht niet tevreden, dan kan daarna een klacht worden ingediend bij de Raad voor de Rechtspraak te Den Haag.

10.7 Wettelijke bepalingen rond inzage van processtukken en verkrijgen van strafrechtelijke informatie

Slachtoffers van seksueel geweld hebben bepaalde mogelijkheden voor inzage in processtukken en het verkrijgen van strafrechtelijke informatie.

- Op grond van artikel 16, lid 2 van de Wet op de Politierregisters heeft het slachtoffer recht op informatie over de gegevens van de verdachte uit de politierregisters. Dit kan nodig zijn om daarmee verdere juridische stappen tegen de verdachte te kunnen overwegen. De gegevens die verstrekt moeten worden zijn: de naam van de persoon tegen wie proces-verbaal is opgemaakt (en de aard van het feit op grond waarvan), de vraag of de zaak is ingezonden naar het openbaar ministerie en onder welk parketnummer de zaak daar is geregistreerd en de beslissing van de officier van justitie of de rechtbank. Deze mogelijkheid is van belang als het slachtoffer in een vroeg stadium al informatie wenst.
- Op grond van artikel 20 jo. artikel 2 van het Besluit Politierregisters heeft een slachtoffer recht op kennisname van eigen persoonsgegevens die de politie geregistreerd heeft. In de toelichting³¹ op het Besluit wordt gemeld dat het begrip ‘persoonsgegevens’

ruim geïnterpreteerd moet worden: ook de gegevens van de tegenpartij en van getuigen vallen daaronder. Deze mogelijkheid is van belang als het slachtoffer informatie wenst en het proces-verbaal door de politie niet wordt doorgestuurd aan het openbaar ministerie en dus geen inzage bij het openbaar ministerie mogelijk is.

- Op grond van de Wet persoonsregistraties en de Aanwijzing verstreking strafrechtelijke gegevens aan derden voor buiten de strafrechtpleging geldende doeleinden (aanwijzing van 15 februari 2000, Stcrt. 101) kan het slachtoffer informatie opvragen uit het strafdossier van de verdachte ten behoeve van de hulpverlening of het verhaal van schade. Als een slachtoffer overweegt zich te voegen als benadeelde partij in het strafproces, geldt de regeling van inzage op grond van artikel 51 d WvSv voor de genoemde regelingen. Deze mogelijkheden zijn van belang als de zaak is ingezonden naar het openbaar ministerie en het slachtoffer informatie wenst.

• ³⁰ Indien een slachtoffer zich niet heeft kunnen voegen in het strafproces, kan het slachtoffer een klacht indienen bij het openbaar ministerie. Het openbaar ministerie beoordeelt de klacht en bericht welke kosten eventueel vergoed kunnen worden. • ³¹ Daarin wordt verwezen naar artikel 1 van de Wet op de Persoonsregistratie.

11

Civilrechtelijke mogelijkheden voor slachtoffers van seksueel geweld

Leeswijzer

In dit hoofdstuk wordt beschreven op welke manieren slachtoffers van seksueel geweld gebruik kunnen maken van het civiele recht.

- In paragraaf 11.1 wordt behandeld welke personen en/of instanties aansprakelijk kunnen zijn.
- In paragraaf 11.2 wordt behandeld wanneer er sprake is van aansprakelijkheid op grond van onrechtmatige daad.
- In paragraaf 11.3 wordt het schadebegrip nader uitgewerkt en worden de begrippen materiële en immateriële schade behandeld. Verder is een checklist opgenomen met mogelijke schade-posten voor slachtoffers van seksueel geweld.
- In paragraaf 11.4 zijn andere civilrechtelijke voorzieningen te vinden die meestal in een kort geding gevorderd worden.
- In paragraaf 11.5 wordt ingegaan op de civilrechtelijke verjaringstermijnen.

11.1. Welke personen en of instanties kunnen aansprakelijk zijn

Wanneer men overweegt om een schadevergoedingsprocedure te starten is het allereerst de vraag wie kan worden aangesproken. Uiteraard is dat in veel gevallen de pleger van het seksueel geweld: op grond van art. 6 : 162 BW is degene die een onrechtmatige daad pleegt jegens een ander, verplicht de schade die de ander lijdt te vergoeden.

In sommige gevallen kunnen echter (ook) andere personen en/of instanties worden aangesproken:

- Ouders zijn aansprakelijk voor de onrechtmatige daad die hun minderjarig kind van 14 jaar en jonger heeft gepleegd.
- Een werkgever of opdrachtnemer is aansprakelijk voor de onrechtmatige daad gepleegd door zijn ondergeschikte.
- Een zorginstelling kan aansprakelijk zijn voor de onrechtmatige daad van een werknemer jegens een cliënt.
- Een werkgever is aansprakelijk voor falend beleid op het terrein van seksuele intimidatie.

Wanneer een onrechtmatige daad is gepleegd door meerdere personen (bijvoorbeeld: een groepsverkrachting) dan zijn alle personen die meededen hoofdelijk aansprakelijk voor het geheel van de schade.

Wanneer er meerdere keren een onrechtmatige daad is gepleegd (bijvoorbeeld: een meisje is tijdens haar kinderjaren seksueel misbruikt door vader en wordt later als volwassene verkracht) dan rust de verplichting om de schade te vergoeden op ieder van deze daders, tenzij hij bewijst dat de schade niet het gevolg is van de daad waarvoor hij zelf aansprakelijk is.

11.2 De aansprakelijkheid op grond van onrechtmatige daad

De centrale vraag voor slachtoffers in het civiele recht is of de dader (gedaagde) aansprakelijk is voor de door het slachtoffer (eiser) geleden schade op grond van een onrechtmatige daad. Op 1 januari 1992 is het nieuwe Burgerlijk Wetboek (BW) ingevoerd. In art. 162 en 163 van boek 6 BW staat dat bij aansprakelijkheid op

grond van onrechtmatige daad moet zijn voldaan aan vijf voorwaarden (alle vijf!). De voorwaarden zijn:

1. *Het gedrag moet onrechtmatig zijn.*

Daarvan kan sprake zijn als er wordt voldaan aan een van de volgende criteria:

- Er is inbreuk gemaakt op een recht van een ander. Bijvoorbeeld het recht op lichamelijke integriteit of op keuzevrijheid.
- Er is sprake van handelen of nalaten in strijd met de wet. Hiermee wordt bedoeld in strijd met een verplichting/een verbod neergelegd in een wet of een verordening.
- Er is sprake van handelen of nalaten in strijd met wat volgens ongeschreven rechtsregels in het maatschappelijk verkeer behoorlijk is.

2. *Het gedrag kan de dader worden toegerekend.*

Daarvan kan sprake zijn als er wordt voldaan aan een van beide criteria:

- Schuld van de dader: de dader kan het gedrag moreel en psychisch verweten worden omdat hij het gedrag achterwege had kunnen en moeten laten om de schade te voorkomen.
- Gedrag dat te wijten is aan oorzaken die volgens de wet of geldende opvattingen voor risico van de dader komen.

3. *Door het gedrag heeft iemand (materieel of immaterieel) schade geleden.*

Om aan deze voorwaarde voor de vestiging van aansprakelijkheid te kunnen voldoen, dient het slachtoffer in het algemeen aanneemelijk te maken dat hij/zij schade lijdt. Wordt eenmaal daadwerkelijk een bedrag aan schade gevorderd, dan zal dat specifieke bedrag moeten worden bewezen.

4. *Er is een causaal (oorzakelijk) verband tussen gedrag en schade.*

Dit betekent dat de schade een gevolg moet zijn van de gedraging. Maar het causale verband wordt door de Hoge Raad ruim uitgelegd. Alle schade wordt aan de veroorzaker toegerekend wanneer deze had kunnen begrijpen dat zijn/haar gedrag schade, welke

schade dan ook, zou (kunnen) toebrengen.

5. *Er moet een relatie zijn tussen de inhoud van de geschonden norm en de schade van benadeelde.*

Daarmee wordt bedoeld dat alleen sprake kan zijn van schadevergoeding aan diegenen ter wiens bescherming de overtreden norm bedoeld is. Een voorbeeld: een norm is dat men een ander niet mag mishandelen. Nu hoeft degene die iemand mishandelt in principe alleen de schade te vergoeden van de mishandelde persoon en eventuele schade die anderen daardoor lijden. Bij slachtoffers van zedendelicten is eigenlijk altijd sprake van schending van een norm die hun directe belang beschermt, zij voldoen dus altijd aan deze laatste voorwaarde. Zie ook hoofdstuk 11.3.2. voor een belangrijke uitzondering.

Wanneer aansprakelijkheid op grond van bovengenoemde vijf voorwaarden kan worden vastgesteld, is de dader verplicht de schade die het slachtoffer lijdt, te vergoeden.

De overgangsregeling in het aansprakelijkheidsrecht

Het huidige aansprakelijkheidsrecht is ingevoerd op 1 januari 1992. Bij invoering daarvan is een overgangsregeling van kracht geworden, waarin wordt bepaald dat het nieuwe recht niet geldt voor feiten die vóór de inwerkingtreding (1-1-1992) zijn ontstaan. Maar in feite is er met de invoering van het nieuwe Burgerlijke Wetboek niet zoveel veranderd. In de rechtspraak onder het oude BW was de Hoge Raad vooruitgelopen op het nieuwe BW. Bovengenoemde voorwaarden waren door de Hoge Raad ook al geformuleerd. De rechtspraak van de Hoge Raad is geldend recht, zodat daarop een beroep kon worden gedaan. Wel is er veel veranderd ten aanzien van de verjaringstermijnen. Zie hiervoor paragraaf 11.4.

11.3 Soortenschade

De aansprakelijke dader is verplicht de schade die het rechtstreeks gevolg is van zijn daden aan het slachtoffer te vergoeden. De gevolgen van een zedendelict kunnen voor een slachtoffer heel verschillend zijn. Gevolgen kunnen zijn:

- lichamelijke verwonding of letsel
- het oplopen van een besmettelijke ziekte (Aids, geslachtsziekte)
- zwangerschap
- (tijdelijk) verlies van de mogelijkheid inkomen te verwerven
- verlies of beschadiging van eigendommen
- allerlei kosten voor therapie, telefoon, advocaat, reizen enzovoort
- gevolgen die geestelijk van aard zijn: verdriet, angst, nachtmerries, concentratieproblemen, depressieve klachten

Het Burgerlijk Wetboek geeft een indeling in twee soorten schade, te weten:

- vermogensschade
- ander nadeel dan vermogensschade

Vermogensschade is iedere in geld meetbare aantasting van het vermogen. Dit wordt ook wel materiële schade genoemd. Ander nadeel is iedere aantasting van de persoon, ook wel immateriële schade genoemd, waarvoor men smartengeld krijgt toegerekend. Bepaalde gevolgen – zoals lichamelijk en geestelijk letsel – kunnen zowel tot vermogensschade als tot het andere nadeel leiden. Een verwonding aan het lichaam kan bijvoorbeeld een ontsierend litteken opleveren, waardoor iemand zich schaamt en geestelijk lijdt (immateriële schade). Daarnaast kan iemand door de verwonding een tijdje arbeidsongeschikt zijn en inkomen verliezen (materiële schade).

11.3.1 Vermogensschade

Artikel 6 : 96 BW omschrijft wat vermogensschade omvat, te weten: geleden verlies en gederfde winst, alsmede

- a) redelijke kosten ter beperking of voorkoming van schade
- b) redelijke kosten ter vaststelling van aansprakelijkheid en schade
- c) redelijke kosten ter voldoening buiten rechte

Uit dossieronderzoek en jurisprudentie is een lijst samengesteld van soorten schade die na seksueel geweld vergoed kunnen worden. De lijst is hierna als checklist opgenomen³². Vermogensschade of materiële schade wordt in de literatuur ook wel onderverdeeld naar de aard van waaruit zij is ontstaan, namelijk:

- *zaakschade*: dat is de schade die is ontstaan als gevolg van beschadiging, vernietiging of verloren gaan van een zaak of goed
- *personenschade*: dat is de schade die is ontstaan door de (lichamelijke of geestelijke) aantasting van een persoon

Deze indeling speelt onder andere een rol bij het vaststellen van het *oorzakelijk verband* tussen het gedrag van de dader en de schade: personenschade wordt eerder aan een dader toegerekend dan zaakschade (zie ook paragraaf 11.1). Daarnaast speelt de indeling een rol bij de mogelijkheid die de rechter heeft (art. 109, boek 6 BW) om bij de vaststelling van de schade een toe te kennen schadevergoeding te *matigen* (= verminderen). Daarbij geldt dat de rechter minder snel matigt, als het gaat om personenschade dan om zaakschade.

³² De lijst is ontleend aan Warnink (1995) die een reeks schadeposten noemt – afkomstig uit arresten, vonnissen en praktijk van advocaten – die voor slachtoffers van seksueel geweld kunnen leiden tot vermogensschade. De lijst is aangevuld met suggesties uit Hilken en Huijsintveld. *Memo slachtofferhulp 1996-97*. Deventer, Kluwer (1996).

Lijst met voorbeelden van vermogensschade

Aan de hand van voorbeelden uit de rechtspraak is een lijst opgesteld van soorten vermogensschade. De lijst is niet uitputtend maar wel indicatief en kan worden gebruikt als checklist. Bij het gebruik van deze checklist is het van het grootste belang zorgvuldig te werk te gaan en slachtoffers van seksueel geweld geen gouden bergen te beloven. Het hanteren van de lijst is bedoeld om een goede inventarisatie van de mogelijke schade te kunnen maken,

zodat geen aspecten over het hoofd worden gezien. Daarmee heeft een slachtoffer van seksueel geweld echter nog geen geld. Het betalen van de schade komt pas aan de orde, nadat de schade op een adequate wijze is geïnventariseerd en berekend, post voor post kan worden bewezen en door de wederpartij of de rechter is aanvaard. Uiteraard dient de wederpartij ten slotte in staat te zijn de bedragen te kunnen betalen.

Checklist vermogensschade

Schade aan goederen	
vernieelde kleding	
vergoeding van een (brom)fiets	
kosten voor vervanging van optische hulpmiddelen	
Medische kosten	
kosten van de morning-afterpil	
bezoekkosten en kledingkosten bij verblijf in ziekenhuis	
tandartskosten	
therapiekosten	
kosten voor lidmaatschap kruisvereniging	
kosten voor huishoudelijke hulp (na indicatiestelling thuiszorg)	

Kosten voor beveiliging	
kosten voor beveiliging (hond, technische beveiliging, mobiele telefoon)	
kosten voor vervangend vervoer wegens angst voor fietsgebruik (bus, aanschaf bromfiets)	
Inkomstenderving	
inkomstenderving door arbeidsongeschiktheid na langdurig seksueel misbruik	
extra kosten wegens studievertraging (onder andere niet meer ontvangen studiefinanciering)	
gederfde arbeidsinkomsten door ontstane vertraging in opleiding en latere deelname aan arbeidsproces	
belasting schade (informeer bij belastingwinkel of -dienst)	
Kosten voor herstel	
reis- en verblijfkosten in verband met activiteiten hulporganisaties en verwerking van het seksueel misbruik	
kosten voor vervoer naar een telefonisch contact met hulpverlenende instanties	
kosten wegens achternaamswijziging	
kosten voor een cursus zelfverdediging	

Kosten voor herstel	
kosten voor vakantie en ontspanning (herstel)	
kosten wegens aangeschafte literatuur over seksueel misbruik	
Diversen	
kosten voor extra noodzakelijk geworden verzekering	
nutteloos gemaakte kosten (geannuleerde vakantie, examengeld, contributies)	
vertragsrente (bij niet betaling dader)	
kosten wegens buitengerechtelijke rechtshulp (advocaatkosten en kosten voor andere juridische bijstand)	

Inkomstenderving

Soms is er sprake van inkomensverlies als gevolg van het seksueel misbruik. Om het verlies van inkomen vast te kunnen stellen moet het verschil worden berekend tussen wat het inkomen zou zijn geweest als het zedendelict niet had plaats gevonden en het inkomen zoals dat na het delict daadwerkelijk wordt verdiend. En dit soms over een aantal jaren. Vaak zijn hiervoor ingewikkelde berekeningen nodig. Er wordt in dergelijke gevallen door letselschadeadvocaten doorgaans gebruik gemaakt van specialisten die daarvoor rekenprogramma's tot hun beschikking hebben (zie ook paragraaf 7.1.2 in deel 2).

11.3.2 Immateriële schade: smartengeld

Met immateriële schade wordt bedoeld schade aan de persoon zelf. Hierbij gaat het om geleden leed en pijn, psychische schade. De mogelijkheid van vergoeding van immateriële schade is wettelijk vastgelegd in het nieuwe Burgerlijk Wetboek. Alhoewel het oude Burgerlijk Wetboek geen wettelijke regeling kende voor vergoeding van immateriële schade is door de Hoge Raad al in een uitspraak van 1943 de mogelijkheid van vergoeding van immaterieel nadeel aan de gewonde zelf erkend³³.

Sedert invoering van het nieuw BW in 1992 is dit in de wet geregeld in de artikelen 6 : 95 en 6 : 106 BW.

³³HR 21 mei 1943, NJ 1943, 455 (Van Kreuningen/Bessem, zie ook Bloembergen in Onrechtmatige Daad (oud) IIA aant. 13 e.v.

Als gevolg van het relativiteitsvereiste (zie de vijf voorwaarden voor onrechtmatige daad in paragraaf 11.2) is vergoeding van immateriële schade in principe alleen mogelijk aan het slachtoffer zelf. Vergoeding van het leed aan nabestaanden of verwanten die lijden door het leed van het slachtoffer (dit noemt men ook wel affectieschade), is niet mogelijk. Over dit strenge criterium heerst echter veel onvrede, zowel onder burgers als onder juristen. Daarom heeft de minister van Justitie in 2001 in een brief aan de Tweede Kamer geschreven dat hij denkt over invoering van een wettelijke regeling, waarin aan een beperkte kring van verwanten en nabestaanden een vast bedrag van € 10.000 als vergoeding van affectieschade kan worden toegekend.

In de rechtspraak wordt het relativiteitscriterium een enkele keer ruim uitgelegd. In een uitspraak van de Hoge Raad van 2002 is aan een moeder die geconfronteerd werd met de gruwelijke verwondingen van haar dochtertje dat zojuist was aangereden door een auto, een bedrag aan smartengeld toegekend. De Hoge Raad meende dat in dit geval de chauffeur niet alleen jegens het kind onrechtmatig had gehandeld, door haar aan te rijden, maar ook jegens de moeder³⁴.

Criteria voor immateriële schade

Immateriële schadevergoeding (ook wel *smartengeld* genoemd) kan volgens het Burgerlijk Wetboek (art. 106, boek 6 BW) worden toegekend indien:

- a) de aansprakelijke persoon het oogmerk had zodanig nadeel toe te brengen, of
- b) de benadeelde lichamenlijk letsel heeft opgelopen, in haar/zijn eer of goede naam is geschaad of op andere wijze in zijn persoon is aangetast

Van dat laatste is bijvoorbeeld sprake als iemand in haar/zijn recht

op privacy of wilsvrijheid is aangetast. Ook het veroorzaken van psychische stoornissen die zo ernstig zijn dat zij de persoon aantasten, vallen eronder. Bij seksueel geweld kunnen zowel de criteria onder a. als die onder b. van toepassing zijn, afhankelijk van de gebeurtenissen die hebben plaatsgevonden.

Functies van de vergoeding van immateriële schade

Voor de vergoeding van immateriële schade zijn in de nieuwe wet twee functies benoemd: naast schadevergoeding van de dader aan de benadeelde is namelijk uitdrukkelijk als functie genoemd de *genoegdoening* of bevrediging van het geschokte rechtsgevoel van de benadeelde. Daarmee is in elk geval onderstreept dat een toekenning van immateriële schadevergoeding of smartengeld aan een slachtoffer van seksueel geweld ook symbolische waarde kan hebben.

Vaststellen van de omvang van de schadevergoeding

De omvang van de door de rechter toe te kennen immateriële schadevergoeding wordt steeds naar billijkheid vastgesteld, rekening houdend met de omstandigheden van het geval. Dat betekent dat de rechter vrij is om de omvang van de schade in te schatten. De rechter kan daarbij rekening houden met de financiële omstandigheden van de benadeelde én de gedaagde (de dader). Ook de aard van het toegebrachte lichamenlijke en geestelijke leed (pijn, verdriet) en de als gevolg van de gebeurtenis gederfde levensvreugde weegt de rechter mee in zijn oordeel. In de rechtspraak worden soms objectieve criteria genoemd die de rechter kunnen helpen bij het bepalen van de omvang:

- de duur van het seksueel misbruik en de wijze waarop dit heeft plaatsgevonden

³⁴ HR 22 februari 2002, NJ 2002, 240.

- de leeftijd van het slachtoffer
- de verhouding tussen pleger en slachtoffer
- de aard en de ernst van het psychisch en/of lichamelijk letsel
- de te verwachten duur van het herstel
- de mate van schuld van de pleger
- de houding van de pleger nadien
- de draagkracht van slachtoffer en pleger

Ook zijn er diverse publicaties waarin overzichten van door de rechter toegekende bedragen voor smartengeld zijn opgenomen:

- het boek *Seksueel geweld betaald gezet*
- het Smartengeldnummer van het blad *Verkeersrecht*
- het jurisprudentieregister van het Clara Wichmann Instituut.
- het tijdschrift *Nemesis*

Zie het literatuuroverzicht voor meer informatie over deze publicaties.

Het verdient aanbeveling om voor het bepalen van een vordering inzake immateriële schade een gespecialiseerde advocaat in te schakelen. De Bureaus voor Rechtshulp (zie telefoonboek, het Clara Wichmann Instituut en de Vereniging van letselschade-advocaten LSA (zie deel 2, hoofdstuk 7 en deel 5, paragraaf 17.1) hebben een overzicht van hierin gespecialiseerde advocaten.

11.4 Andere civielrechtelijke voorzieningen

In het civiele recht kunnen – naast schadevergoeding – bepaalde *voorzieningen* gevorderd worden. Daarbij wordt het de dader door de rechter verboden of geboden om iets te doen of te laten, op straffe van een dwangsom. Dit soort vorderingen worden meestal in een kort geding ingesteld. Uit de rechtspraak blijkt dat voor slachtoffers van seksueel geweld de volgende voorzieningen kunnen worden getroffen:

- straat- wijk-, gemeente-, streek-, camping- of werkverbod
- contact- of belverbod
- informatiegebod
- verhuisgebod
- een HIV/aids-test door de dader te ondergaan
- een gebod om stukken af te geven
- voorschot op schadevergoeding

11.4.1 Het straat-, wijk- of gemeenteverbod

Een straatverbod is een uitspraak van een rechter waarin het de verdachte voor een bepaalde tijd verboden wordt zich in een bepaalde straat, wijk, (deel van een) gemeente of welk gebied dan ook, te begeven en te bevinden. Doorgaans is voor toewijzing vereist dat er sprake is van een dreigende situatie. Soms wordt een straatverbod toegewezen met het argument dat eiseres psychisch evenwicht hoopt te hervinden door een op te leggen straatverbod, zonder dat er sprake is van een acute dreiging³⁵.

Het spoedeisend belang, dat een voorwaarde is om in een kort geding een straatverbod te kunnen vragen is minder aanwezig als een verdachte reeds of nog vast zit. In deze situatie kan echter (plotseling) verandering komen als de voorlopige hechtenis van de verdachte geschorst wordt of als een veroordeelde dader op proefverlof gezonden wordt. Vooruitlopend daarop kan het vragen van een straatverbod zinvol zijn. Door (ouders van) slachtoffers van zedendelicten is erop aangedrongen dat zij door justitie tijdig op de hoogte worden gesteld van dergelijke beslissingen, opdat zij zelf maatregelen kunnen nemen ter bescherming van hun veiligheid – bijvoorbeeld door via een kort geding een straatverbod te eisen. Jammer genoeg is het zeker nog geen gewoonte van justitie om deze beslissingen te melden aan de slachtoffers. In 2001 is het openbaar ministerie begonnen met een experiment waarin slacht-

•35 In Warnink (1995) wordt een uitspraak aangehaald die deze redenering staft: rechtbank Almelo, 27 april 1988, RN 1989, 45, nr. 32.

offers van zedendelicten op verzoek op de hoogte worden gebracht van de datum waarop de dader wordt vrijgelaten.

Als een straat- of ander verbod/gebod is toegewezen kan eventueel de politie worden ingeschakeld om de verdachte te verwijderen uit het gebied waarin hem/haar de toegang is ontzegd. Dit moet dan wel met zoveel woorden in het vonnis staan (bijvoorbeeld 'met machtiging van de eiseres om deze veroordeling zo nodig te doen naleven met behulp van de sterke arm'). Het is handig om een kopie van het vonnis naar de politie te brengen zodra het gewezen is. De politie is op de hoogte en kan in actie komen als het nodig is.

Het is ook mogelijk om via het strafrecht een straatverbod op te leggen, namelijk als bijzondere voorwaarde verbonden aan een voorwaardelijke invrijheidstelling of gevangenisstraf.

11.4.2 Contactverbod

Een voorziening die in het verlengde ligt van het straatverbod, is het contactverbod, waarop in de rechtspraak is gevarieerd met een bel-, email- of schrijfverbod. Een slachtoffer kan immers ook op andere wijze dan rechtstreeks, namelijk via telefoon, fax, email of post lastig worden gevallen. De rechter verbiedt het de betreffende persoon op straffe van een dwangsom op enigerlei wijze contact te zoeken met het slachtoffer. Het contactverbod kan ook in een strafrechtelijk vonnis nog eens worden opgelegd, namelijk als bijzondere voorwaarde verbonden aan een voorwaardelijke vrijheidsstraf.

11.4.3 Informatiegebod

In 1993 is door de Hoge Raad ³⁶ bepaald dat een slachtoffer van verkrachting een zwaarwegend belang kan hebben bij informatie over de vraag of een verdachte besmet is met het HIV-virus. De dader moest hierover informatie verstrekken aan het slachtoffer. Als

het slachtoffer zichzelf laat testen op het HIV-virus om een eventuele besmetting vast te laten stellen, kan pas na een half jaar definitief worden vastgesteld of er sprake is van besmetting. De onzekerheid bij het slachtoffer kan via een HIV-test bij de verdachte sneller worden weggenomen. Dat kan een spoedeisend belang opleveren dat een kort geding rechtvaardigt.

11.4.4 Verhuisgebod

Ook kan in uitzonderlijke gevallen aan een dader een verhuisgebod opgelegd worden ³⁷. Als de dader slechts enkele huizen verder dan het slachtoffer woont en het vermijden van contact tussen slachtoffer en verdachte noodzakelijk wordt geacht, kan dit slechts via een verplichte verhuizing gerealiseerd worden. Als een verdachte al verhuisplannen heeft, kan in een kort geding worden aangedrongen op spoed op straffe van een dwangsom ³⁸.

11.4.5 Dwangsom of lijfswang

Bij het opleggen van een verbod of gebod wordt doorgaans een dwangsom vastgesteld door de rechter. Wanneer de verdachte het verbod overtreedt of het gebod niet nakomt, moet hij de dwangsom betalen. Deze dwangsom is een door de rechter te bepalen bedrag (bij dit soort verboden rond € 125 per dag van overtreding), met een maximum aan totaal te verbeuren dwangsom). Het slachtoffer kan de dwangsom opeisen via een deurwaarder. Wel zijn voor het bewijs van de overtreding twee getuigen of andere bewijsmiddelen nodig.

De rechter kan aan het vonnis ook het bevel verbinden dat degene die veroordeeld is om iets te doen of iets na te laten in gijzeling kan worden genomen als hij het verbod overtreedt of het bij gebod niet

• **36** HR 18 juni 1993, RvdW 1993, 136. • **37** Uitspraak aangehaald in Warnink (1995), Rechtbank Amsterdam, 12 juni 1986, KG 1986, 285. • **38** Warnink (1995) citeert een uitspraak van de Rechtbank Amsterdam, 11 oktober 1984, KG 1984, 309; Pres. Rb Arnhem 13 augustus 1998, RN 1999, 993 en KG 1998/448.

nakomt. Echter: wordt de lijfswang daadwerkelijk uitgevoerd dan moet degene die de uitvoering verlangt, de schuldeiser, de kosten van de gijzeling voor zijn rekening nemen.

11.4.6 Voorschot op schadevergoeding

In bepaalde gevallen kan in een kort geding schadevergoeding gevorderd worden. Allereerst is een spoedeisend belang nodig. Dat kan gelegen zijn in het feit dat het slachtoffer allerlei kosten moet maken. Door veel rechtbanken wordt het emotionele belang van het slachtoffer bij erkenning voldoende geacht om een spoedeisend belang aan te nemen. De schadevergoeding wordt in een kort geding in de vorm van een voorschot gevorderd. In een gewone (langdurige) civielrechtelijke procedure kan dan na verloop van tijd, als alle schade bekend en berekend is, de uiteindelijke schadevergoeding geëist worden. Voorschotten op niet te ingewikkelde vorderingen zullen wel worden toegewezen, zeker als een slachtoffer van seksueel geweld kan aantonen op zeer korte termijn geld nodig te hebben voor bijvoorbeeld een verhuizing of therapie. Ook voor immateriële schade (mits niet te complex) kan een voorschot op schadevergoeding worden gevraagd.

11.5 Civielrechtelijke verjaring

Net als in het strafrecht zijn de regels voor civielrechtelijke verjaring behoorlijk ingewikkeld. Bovendien zijn de regels bij invoering van het nieuwe Burgerlijk Wetboek op 1 januari 1992 ingrijpend gewijzigd. Per geval moet onderzocht worden of het oude of nieuwe recht van toepassing is.

Het interpreteren van de wetsartikelen over verjaring, de rechtspraak en de feiten in een bepaald geval is werk voor juridische deskundigen. Een slachtoffer van seksueel misbruik zal altijd baat hebben bij een adviesgesprek met een gespecialiseerd advocaat over de verjaringstermijnen, zodat hij/zij weet tot wanneer een vordering kan worden ingesteld.

Als een vordering is verjaard, betekent dit niet dat geen procedure over schadevergoeding meer kan worden gestart. De wederpartij moet namelijk een beroep doen op de verjaring. Wanneer hij dit niet doet, kan de rechter de vordering toewijzen. De rechter mag niet zonder meer de vordering op grond van verjaring afwijzen. Bovendien is er rechtspraak waarin met een beroep op de redelijkheid en billijkheid een verjaringstermijn opzij werd geschoven in het belang van het slachtoffer. Wanneer de vordering is verjaard is het risico dat de vordering op deze grond wordt afgewezen natuurlijk wel groot. In overleg met de advocaat moet het risico worden besproken.

Nieuw Burgerlijk Wetboek

De verjaring van de vordering tot vergoeding van schade is geregeld in art. 310 van boek 3 BW. Er zijn drie termijnen, waarmee in elke zaak rekening moet worden gehouden. Een absolute termijn van 20 jaar, een relatieve termijn van 5 jaar en een bijzondere termijn voor minderjarige slachtoffers.

Hoofregel is dat de vordering moet worden ingesteld uiterlijk 5 jaar nadat de benadeelde zowel met de veroorzaker als met de schade bekend is geworden. Dit is de relatieve termijn. Voorts geldt dat de vordering in elk geval binnen 20 jaar na de gebeurtenis moet worden ingesteld (de absolute termijn).

De relatieve verjaringstermijn

De relatieve termijn van 5 jaar kan per geval verschillen. Wanneer iemand bekend wordt met de schade verschilt immers van persoon tot persoon. Slachtoffers van seksueel misbruik beseffen soms pas vele jaren later dat de psychische klachten waarmee zij rondlopen het gevolg zijn van het seksueel misbruik, zeker wanneer dat misbruik in de vroege jeugd heeft plaatsgevonden. Op dat moment van besef en de daaraan gekoppelde actie, begint de termijn van 5 jaar te lopen.

De Hoge Raad heeft inmiddels een aantal uitspraken gedaan over de uitleg van deze verjaringstermijnen in geval van seksueel misbruik.

Allereerst is bepaald dat de dader geen beroep mag doen op de verjaring wanneer het slachtoffer niet eerder tot het instellen van de vordering in staat was als gevolg van omstandigheden die aan de dader te wijten zijn. Als het slachtoffer bijvoorbeeld op grond van psychische klachten niet in staat is gebleken over het misbruik te praten of aangifte te doen, gaat de relatieve termijn van 5 jaar nog niet lopen. Voorts moet het slachtoffer dan ook daadwerkelijk zelf bekend zijn met de schade. Pas als aan beide voorwaarden is voldaan start de relatieve verjaringstermijn van 5 jaar. In de rechtspraak zien we dat aangenomen wordt dat dit moment is aangebroken als het slachtoffer aangifte gaat doen, of als zij voor het eerst naar een advocaat of therapeut gaat³⁹.

Verlenging van verjaringstermijnen (stuiting)

De relatieve verjaringstermijn kan worden gestuit, dat is verlengd met een periode van 5 jaar (artikelen 3 : 316, 3 : 317, 3 : 318 BW). Stuiting wordt doorgaans door een advocaat geregeld. Een stuiting van de verjaring geeft het slachtoffer meer tijd om na te denken over de vraag of zij een vordering wil instellen. Stuiting kan plaatsvinden door:

- het starten van een civielrechtelijke procedure
- een erkenning van de schade door de schadeveroorzaker
- een schriftelijke aanmaning aan de schadeveroorzaker om zijn/haar verplichtingen na te komen, die aan een bepaalde formulering moet voldoen⁴⁰

De stuiting moet de dader hebben bereikt, anders werkt zij niet. Na stuiting begint een nieuwe verjaringstermijn van 5 jaar te lopen, die zo nodig opnieuw gestuit kan worden.

De absolute verjaringstermijn

Naast de relatieve termijn van 5 jaar, geldt ook de absolute termijn van 20 jaar. De rechtsvordering tot vergoeding van schade dient uiterlijk binnen 20 jaar na de gebeurtenis die de schade heeft veroorzaakt, ingesteld te worden. Deze termijn van 20 jaar is absoluut, dat betekent dat deze niet verlengd kan worden door stuiting, zoals de 5-jarige termijn. In een enkel heel bijzonder geval heeft de Hoge Raad een uitzondering op deze regel toegelaten. Van een bijzonder geval was sprake, aldus de Hoge Raad, wanneer onzeker is of de gebeurtenis die de schade kan veroorzaken, inderdaad schade veroorzaakt, en die onzekerheid heel lange tijd is blijven bestaan, zodat de schade in die zin naar haar aard verborgen was gebleven. Het betrof het ontstaan van de ziekte mesothelioom door asbestbesmetting.

Wetsvoorstel verjaring personenschade

Er is in 2000 een wetsvoorstel ingediend om het probleem van de verborgen schade te ondervangen. Het voorstel houdt in dat een vordering tot vergoeding van personenschade niet verjaart zolang de benadeelde niet bekend is met de schade en de daarvoor aansprakelijke persoon. Vanaf het moment waarop hij bekend is, of redelijkerwijs bekend kon zijn met deze feiten heeft hij een termijn van 5 jaar om de vordering in te stellen. Voor andere dan personenschade blijft de termijn van 20 jaar gelden.

Aparte regeling voor minderjarige slachtoffers

Voor minderjarige slachtoffers van zedendelicten is sinds 1 sep-

• **39** Hoge Raad 23 oktober 198, NJ 2000, 15 en Hoge Raad 6 april 2001, RvdW 2001, 37 en daarvoor in min of meer gelijke zin al Hof Amsterdam, 7 maart 1996; Rechtbank Arnhem, 22 februari 1996; Hof 's-Hertogenbosch, 8 januari 1996, RN 1996, nr. 555 en Rechtbank 's-Hertogenbosch, 20 april 1995, RN 1995, nr. 507 en Hof Arnhem, 4 oktober 1994, RN 1994, nr. 443. Alle uitspraken zijn te vinden op de CWI-databank van de Juridische Bibliotheek select deel 3 van Kluwer. • **40** Bij voorkeur per aangetekende brief, brief met ontvangstbevestiging of gedateerde (!) fax met bevestiging van verzending.

tember 1994 een aparte verjaringsregeling van toepassing. In lid 4 van artikel 3 : 310 BW is bepaald dat de civielrechtelijke verjaringstermijn in geen geval eerder eindigt dan de strafrechtelijke verjaringstermijn, wanneer het misbruik tijdens de minderjarigheid heeft plaatsgevonden. De civielrechtelijke verjaringstermijn eindigt dan tegelijk met de strafrechtelijke verjaringstermijn. Omdat in het strafrecht de verjaringstermijn voor minderjarige slachtoffers pas begint te lopen vanaf het achttiende jaar zal de civielrechtelijke verjaringstermijn in de meeste gevallen niet voor het dertigste levensjaar verstreken zijn ⁴¹. Is de civielrechtelijke verjaringstermijn echter gunstiger voor het minderjarige slachtoffer, dan geldt uiteraard die termijn.

Oud Burgerlijk Wetboek, overgangsrecht en vuistregels

Tot 1 januari 1992 gold een verjaringstermijn van 30 jaar. De nieuwe termijnen zijn onmiddellijk in werking getreden en gelden daarom ook voor schade die is ontstaan voor 1 januari 1992. In het overgangsrecht van het oude naar het nieuwe BW is bepaald dat vorderingen die door de nieuwe wet opeens verjaard zouden zijn omdat de termijn van 30 naar 20 c.q. 5 jaar ging, nog tot en met 31 december 1993 konden worden gestuit.

• ⁴¹ Uitzondering vormen de artikelen 239 (schennis van de eerbaarheid), 240 (tentoonstellen, aanbieden of toezenden van afbeelding of voorwerp aanstotelijk voor de eerbaarheid) en 240A (idem als 240, maar dan aan personen jonger dan 16 jaar) WvSr. Voor deze delicten is de strafrechtelijke verjaringstermijn namelijk slechts 6 jaar.

12

Overige relevante wet- en regelgeving

Naast de strafwetgeving op het gebied van zedendelicten en het civiele recht met betrekking tot schadevergoeding is nog een aantal wetten relevant voor slachtoffers van seksueel geweld. Deze worden in dit hoofdstuk besproken. Het gaat achtereenvolgens om:

- wet- en regelgeving op het gebied van seksueel misbruik door hulpverleners
- de Wet op de Arbeidsomstandigheden (Arbowet), die relevant is voor seksuele intimidatie op de werkplek, op school en dergelijke
- wetgeving op het terrein van het onderwijs, in verband met een meldingsplicht
- wet- en regelgeving die relevant is voor mensen die in het land van herkomst slachtoffer zijn geworden van seksueel geweld

12.1 *Seksueel misbruik door (medische) hulpverleners*

Sinds de jaren tachtig is de aandacht voor en de kennis over seksueel misbruik van cliënten of patiënten door hulpverleners aanzienlijk toegenomen. Ook in het wetboek van Strafrecht is extra aandacht besteed aan deze problematiek, onder meer door uitbreiding van het artikel betreffende ontucht met misbruik van gezag (art. 249 WvSr) – zie hiervoor hoofdstuk 9.

Daarnaast hebben de Inspecties voor de Gezondheidszorg en voor de Jeugdhulpverlening en Jeugdbescherming een actieve rol gespeeld in het stimuleren van het veld (instellingen) tot de ontwikkeling van interne reglementen en handelingsprotocollen op dit gebied. Deze hebben vooral een preventief oogmerk.

Aan slachtoffers van seksueel misbruik door hulpverleners staan

uiteraard alle mogelijkheden open die het strafrecht en het civiele recht hen biedt. Daarnaast zijn er nog andere voorzieningen.

- In de Wet op de Beroepen in de Individuele Gezondheidszorg (Wet BIG) zijn regels opgenomen over tuchtrecht. Patiënten kunnen een klacht indienen over een behandelaar. Het tuchtrecht is bedoeld om de goede en rechtmatige uitoefening van medische beroepen te garanderen en te beschermen. In bepaalde gevallen kunnen slachtoffers daar een beroep op doen (paragraaf 12.1.1).
- Naast de wettelijke regelingen kent het tuchtrecht ook nog een aantal interne (buitenwettelijke) reglementen die vanuit de beroepsgroepen zelf zijn opgesteld (verenigingstuchtrecht). Het slachtoffer van seksueel misbruik door een (medische) hulpverlener kan daarvan gebruik maken door een klacht in te dienen (paragraaf 12.1.2).
Beide typen regelingen zijn niet bedoeld om het slachtoffer direct genoegdoening te geven of de hulpverlener te bestraffen. Daarvoor zijn het civiele recht en het strafrecht bedoeld.
- De Wet op de Geneeskundige Behandelingsovereenkomst (1994) is een wet die wel genoegdoening voor het slachtoffer kan opleveren. Hierin wordt de relatie tussen de geneeskundige behandelaar en de patiënt geregeld. Een geneeskundige behandelingsovereenkomst is een inspanningsverbintenis waarbij het verrichten van een inspanning (vaak stilzwijgend) wordt overeengekomen. Slachtoffers van seksueel misbruik door een geneeskundige kunnen deze geneeskundige civielrechtelijk aanspreken op 'wanprestatie' en op grond daarvan genoegdoening eisen (paragraaf 12.1.3).

12.1.1 **Het wettelijk tucht- en klachtrecht**

Tuchtrecht voor de gezondheidszorg

Het medisch tuchtrecht is vastgelegd in de Wet op de Beroepen in de Individuele Gezondheidszorg (Wet BIG). Deze wet is gedeeltelijk in werking getreden op 1 januari 1994, en geldt thans voor alle in die wet genoemde beroepsbeoefenaren. Dat zijn de arts, tandarts, apotheker, gezondheidszorg-psycholoog, psychotherapeut, fysiotherapeut, verloskundige en verpleegkundige. Voor deze acht beroepen wordt in de Wet BIG een zogenaamde titelbescherming ingevoerd. Dat wil zeggen dat het voeren van de titel behorende bij deze beroepen is gebonden aan wettelijke eisen (onder meer opleiding). Personen die voldoen aan de wettelijke eisen voor het uitoefenen van deze beroepen worden (op basis van zelfmelding) centraal geregistreerd in het BIG-register, dat op het Internet (www.bigregister.nl) is te raadplegen⁴². Daarnaast regelt de Wet BIG de mogelijkheid om een klacht in te dienen tegen de geregistreerde beroepsbeoefenaar.

Tuchtcollege voor de gezondheidszorg

De tuchtrechtspraak is in de Wet BIG geregeld vanaf artikel 47. Iedere beroepsbeoefenaar die staat geregistreerd is eraan onderworpen. Een klacht tegen zo'n beroepsbeoefenaar kan worden ingediend op de grond dat deze zich schuldig heeft gemaakt aan enig handelen of nalaten in strijd met de zorg die hij behoort te betrachten ten opzichte van de patiënt, diens naaste betrekkingen of degene die in nood verkeerde. Het onderhouden van een seksuele relatie met een patiënt is tuchtrechtelijk niet toegestaan, evenals het maken van seksuele avances of uiteraard een onvrijwillig seksueel contact met de patiënt.

Er zijn vijf regionale tuchtcolleges, waar de klacht moet worden ingediend. Hoger beroep kan worden ingediend bij een centraal tuchtcollege.

Het tuchtcollege kijkt bij de toetsing ook naar gedragingen buiten de uitoefening van de praktijk. Als een arts bijvoorbeeld beschuldigd wordt van seksueel misbruik van een patiënt buiten de behandelingspraktijk om, dan kan dit voor het tuchtcollege reden zijn om een maatregel uit te spreken.

Maatregelen

Mogelijke maatregelen die het tuchtcollege kan treffen zijn:

- waarschuwing
- berisping
- geldboete van maximaal € 4.538 (voorheen f 10.000)
- schorsing van de inschrijving in het register voor maximaal 1 jaar
- gedeeltelijke ontzegging van de bevoegdheid in het register ingeschreven staande het beroep uit te oefenen
- doorhaling van de inschrijving in het register

De uitspraak is openbaar in alle gevallen waarin een maatregel wordt opgelegd en in alle andere gevallen waarin een openbare zitting heeft plaats gevonden (art. 70 lid 2 BIG). Op grond van het algemeen belang kan het college beslissen dat een uitspraak wordt gepubliceerd (art. 71 BIG). Op grond van art. 11 wordt de uitspraak bekend gemaakt (door publicatie in de Nederlandse Staatscourant) als er sprake is van een doorhaling in het register als gevolg van een opgelegde maatregel.

Procedure

Een klacht tegen een beroepsbeoefenaar moet binnen tien jaar worden ingediend.

⁴² Voorheen was het tuchtrecht geregeld in de Medische Tuchtwet voor medische beroepen (1928). Daaronder vielen alleen artsen, tandartsen/tandheelkundigen, apothekers en verloskundigen, psychiaters en zenuwartsen.

De procedure voor het tuchtcollege begint met een *schriftelijke klacht* van:

- a) een patiënt of een andere direct belanghebbende (bijvoorbeeld de naaste familie of een andere hulpverlener)
- b) degene die aan degene over wie geklaagd wordt, een opdracht heeft verstrekt
- c) degene bij wie, of het bestuur van een instelling waarbij degene over wie geklaagd wordt, werkzaam is of voor het verlenen van individuele gezondheidszorg ingeschreven is
- d) de hoofdinspecteur of de regionale inspecteur van de volksgezondheid, wie de aangelegenheid uit hoofde van de hem toevertrouwde belangen aangaat

Het slachtoffer kan er dus voor kiezen de klacht te melden bij de Inspectie voor de Gezondheidszorg (zie voor adres deel 5, paragraaf 17.13). De Inspectie kan zelfstandig een klacht indienen bij het tuchtcollege.

Het klaagschrift moet bevatten de naam en woonplaats van de beklagde, een omschrijving van de gedraging, de reden van het bezwaar tegen deze gedraging en het belang bij een uitspraak van het tuchtcollege.

Het tuchtcollege zendt een afschrift van de klacht aan de beklagde. De klacht wordt een vooronderzoek ingesteld, waarvoor een van de leden van het college wordt aangewezen. Deze hoort de klager en de beklagde, en zonodig de inspecteur, getuigen of deskundigen.

Degene die met het vooronderzoek is belast kan een minnelijke schikking tussen klager en beklagde tot stand proberen te brengen.

In het vooronderzoek kan de klacht kennelijk ongegrond worden verklaard. Is dat niet het geval dan wordt de klacht op een terechtzitting bij het voltallige tuchtcollege behandeld. Dit bestaat uit vijf leden (twee juristen en drie beroepsgenoten). De klager en be-

klagde worden in de gelegenheid gesteld om tenminste gedurende zes dagen voor de zitting van het gehele dossier kennis te nemen. De zitting is openbaar. Ook het college kan weer getuigen of deskundigen oproepen. Daarna volgt in principe binnen twee maanden een uitspraak en eventueel een oplegging van een maatregel.

De klager wiens klacht is afgewezen of de beklagde kunnen in hoger beroep bij het *Centraal Tuchtcollege in Den Haag*. Aan een uitspraak van het Regionaal Tuchtcollege of hoger beroepsinstantie kan het slachtoffer geen directe rechten ontfangen. Toch kan de uitspraak genoegdoening en erkenning betekenen voor een slachtoffer. Verder heeft een uitspraak van het tuchtcollege betekenis voor een eventueel in te stellen civielrechtelijke actie tegen de (medische) hulpverlener. De uitspraak van het tuchtcollege kan daar dienen als bewijs voor een vordering op grond van onrechtmatige daad.

Klachtrecht in de zorgsector

De Wet Klachtrecht Cliënten Zorgsector (WKCZ, 1995) regelt het klachtrecht voor zorgaanbieders op het terrein van maatschappelijke zorg en gezondheidszorg. Het gaat niet om tuchtrecht (mogelijkheid van het opleggen van sancties) maar om klachtrecht (klachtbehandeling met de mogelijkheid van gegrondverklaring van de klacht). Het slachtoffer van seksueel geweld dat seksueel is misbruikt door een zorgverlener, kan het klachtrecht gebruiken om het gedrag van de zorgverlener aan de kaak te stellen; de gegrondverklaring van de klacht kan een bijdrage leveren bij het verkrijgen van schadevergoeding via het civiele recht. Onder de WKCZ vallen:

- zorgverleners in het kader van de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ), de Ziekenfondswet (ZFW) en de Wet op de Bejaardenoorden

- zorgverleners in kinderopvang, algemeen maatschappelijk werk, maatschappelijke ondersteuning en ouderenwerk
- zorgverleners in verslavingszorg
- ggd-zorgverleners
- andere bij Algemene Maatregel van Bestuur aangewezen zorgverleners

De WKCZ kent drie niveaus van klachtbehandeling:

- 1) Het bespreken van de klacht door cliënt en zorgverlener op basis van een open relatie tussen beide en een klachtgevoelige houding van de zorgverlener.
- 2) Bijstand in de klachtbehandeling door informele ondersteuning of bemiddeling.
- 3) Formele behandeling van de klacht middels een door de instelling in te stellen klachtencommissie; het bezwaar is dat aan de samenstelling en werkwijze van deze commissies in de WKCZ nauwelijks eisen gesteld worden.

Zorginstellingen zijn verplicht een klachtenreglement op te stellen waarin deze niveaus terug te vinden zijn.

Toekomstige meldingsplicht?

In 2002 heeft de minister van Volksgezondheid aangekondigd een wetsvoorstel tot wijziging van de Kwaliteitswet te willen indienen, waarin een verplichting tot melding van calamiteiten wordt ingevoerd voor instellingen in de zorg. Seksueel misbruik wordt expliciet als calamiteit genoemd door de minister en zal dan gemeld moeten worden.

12.1.2 Intern (buitenwettelijk) tuchtrecht

Naast het wettelijk tuchtrecht kent een aantal beroepsorganisaties zoals de Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (KNMG), de vereniging van Caesarthera-

peuten en dergelijke een interne tuchtregeling. Terwijl in het wettelijk tuchtrecht het openbaar belang centraal staat, gaat het bij verenigingstuchtrecht om het belang van de vereniging als organisatie van een bepaalde groep. Als voorbeeld worden de regels van de KNMG toegelicht.

Klachten over (medisch) hulpverleners die zijn aangesloten bij de KNMG kunnen in principe alleen door andere leden worden ingediend. Die leden dienen door het gedrag van de hulpverlener direct te zijn benadeeld. Indiening geschiedt bij de districtsraad. Het hoger beroep wordt behandeld door de Raad van Beroep. Getoetst wordt of de gedraging in strijd is met de *waardigheid of de belang* van de geneeskundige stand, met een onherroepelijk bindend advies, met statuten of reglementen van de KNMG of met de belangen van de KNMG.

Mogelijke *maatregelen* zijn:

- een waarschuwing
- een berisping
- een geldboete van maximaal € 4.538 (voorheen f 10.000)
- de ontneming van rechten lid te zijn van een commissie, bestuur of ander college van de KNMG gedurende maximaal 5 jaar
- het schorsen van het lidmaatschap voor maximaal 1 jaar
- het schrappen van het lidmaatschap

Procedure

Als de klacht is ingediend kan de Raad in Eerste Aanleg besluiten een klacht niet te behandelen als er in het strafrecht reeds een straf tegen de (medisch) hulpverlener is uitgesproken. Ook kan de districtsraad een zaak verwijzen naar het Tuchtcollege voor de gezondheidszorg, omdat de klacht zo ernstig is dat deze daar zou moeten worden behandeld. Na behandeling en een uitspraak door de districtsraad kan hoger beroep worden aangetekend bij de Raad van Beroep.

Positie van het slachtoffer

Een slachtoffer van seksueel geweld door een (medisch) hulpverlener heeft zelf geen bevoegdheid een klacht in te dienen binnen het KNMG-tuchtrecht, maar zal worden doorverwezen naar het gewone tuchtrecht.

12.1.3 Wet op de Geneeskundige Behandelingsovereenkomst

Naast de aansprakelijkheid van de hulpverlener op grond van onrechtmatige daad van artikel 6 : 162 BW (zie hoofdstuk 11) heeft een slachtoffer van seksueel misbruik door een medisch hulpverlener een andere juridische grondslag om schade te verhalen. Deze mogelijkheid is gebaseerd op de Wet op de Geneeskundige Behandelingsovereenkomst (WGBO, 1994). Deze wet is opgenomen in boek 7 van het BW. De wet regelt dat tussen patiënt en (medisch) hulpverlener een (meestal stilzwijgende) overeenkomst bestaat waarbij de hulpverlener zich verplicht tot het verrichten van bepaalde handelingen op het gebied van de geneeskunst. De hulpverlener is daarbij volgens de wet (art. 453, boek 7 BW) onder meer gehouden om bij zijn/haar werkzaamheden de zorg van een goed hulpverlener in acht te nemen en daarbij in overeenstemming te handelen met de verantwoordelijkheid die voortvloeit uit de voor hulpverleners professionele standaard. Seksueel misbruik is daarmee in strijd en de hulpverlener schiet dus verwijtbaar tekort bij de nakoming van de overeenkomst. Civielrechtelijk wordt dat *wanprestatie* genoemd. Op grond van de WGBO kan naast de hulpverlener ook het ziekenhuis waar deze werkzaam is, aansprakelijk worden gesteld voor de door wanprestatie ontstane schade (art. 462, boek 7 BW).

En ten slotte kan het ziekenhuis in de hoedanigheid van werkgever, ook op grond van aansprakelijkheid voor de onrechtmatige daad van de werknemer worden aangesproken (zie uitgebreider voor deze vorm van aansprakelijkheid in hoofdstuk 12.2).

12.2 Seksuele intimidatie op het werk

12.2.1 Begripsomschrijving

Onder 'seksuele intimidatie' wordt meestal het volgende verstaan: *'de als ongewenst ervaren, seksueel getinte aandacht, die verbaal is of non-verbaal'*. Direct aansprekende voorbeelden zijn de opdringerige collega of de 'kleffe baas' die de werknemer onnodig vaak en nadrukkelijk aanraakt. Maar ook andere gedragsuitingen vallen eronder:

- seksueel geladen opmerkingen over iemands kleding of uiterlijk
- nafluiten, betekenisvolle blikken, staren naar iemand(s lichaam)
- pornografische plaatjes op de werkplek
- treiteren van werknemers wegens hun (homo)seksuele geaardheid
- seksistische of sekseel getinte opmerkingen
- hinderlijk volgen, lastig vallen van werknemers in hun privé-situatie (stalking)
- aanranding of verkrachting van een werknemer, cliënt of patiënt door een collega, chef of behandelaar

De Arbeidsomstandighedenwet geeft de volgende definitie van seksuele intimidatie: "ongewenste seksuele toenadering, verzoeken om seksuele gunsten, of ander verbaal, non-verbaal of fysiek gedrag waarbij tevens sprake is van een van de volgende punten:

- 1) onderwerping aan dergelijk gedrag wordt hetzij expliciet hetzij impliciet gehanteerd als voorwaarde voor de tewerkstelling van de persoon;
- 2) onderwerping aan of afwijzing van dergelijk gedrag door een persoon wordt gebruikt als basis voor beslissingen die het werk van deze persoon raken;
- 3) dergelijk gedrag heeft het doel de werkprestaties van een persoon aan te tasten en/of een intimiderende, vijandige of onaant-

gename werkomgeving te creëren, dan wel heeft tot gevolg dat de werkprestaties van een persoon worden aangetast en/of een intimiderende, vijandige of onaangename werkomgeving wordt gecreëerd”.

12.2.2 De wetgeving

Om seksuele intimidatie aan te pakken kan een beroep worden gedaan op verschillende wetten.

Strafrecht

Bepaalde vormen van seksuele intimidatie zijn strafbaar en kunnen als zodanig strafrechtelijk vervolgd worden. Dit kan de zeden-delicten aanranding, verkrachting of ontucht met een ondergeschikte betreffen. Zie hiervoor de hoofdstukken 9 en 10 in dit deel.

Civielrecht

Op grond van het gewone aansprakelijkheidsrecht kan het slachtoffer de civielrechtelijke procedures aanspannen die in hoofdstuk 11 van dit deel zijn genoemd.

Arbeidsrecht

Daarnaast is er specifiek op de arbeidssituatie toegespitste regelgeving. De Wet op de Arbeidsomstandigheden (Arbowet) geeft sinds de wetswijziging van 1994 specifieke voorschriften met betrekking tot seksuele intimidatie (zie paragraaf 12.2.3).

De Wet op de Ondernemingsraden kan worden benut om meer grip te krijgen op het beleid van een werkgever op dit terrein (zie paragraaf 12.2.4).

Een werkgever is op grond van artikel 7 : 658 BW verplicht de schade die een werknemer lijdt tijdens de uitoefening van het werk te vergoeden, tenzij deze werkgever aantoont dat alle veiligheidsvoorschriften, dus ook die ten aanzien van seksuele intimidatie, in acht zijn genomen. En ten slotte is een werkgever aanspra-

kelijk voor onrechtmatige gedrag van een werknemer (zie paragraaf 12.2.5).

Hierna wordt bovengenoemde regelgeving kort besproken. Voor diepgaandere kennis en jurisprudentie wordt verwezen naar het boek *Seksuele intimidatie op de werkplek* door R. Holtmaat (zie literatuuroverzicht).

Daarnaast is er specifieke wetgeving die hierna wordt behandeld.

12.2.3 De Arbowet

De personenkring

De Arbowet hanteert een ruime definitie van het begrip werknemers: niet alleen werknemers met een arbeidsovereenkomst voor onbepaalde tijd, maar ook deeltijd- of andere flexwerkers, mensen die op projectbasis werken, stagiaires, uitzendkrachten en leerlingen vallen eronder.

De werkgever moet de werknemers beschermen tegen seksuele intimidatie door het eigen personeel maar ook tegen seksuele intimidatie door derden: klanten, patiënten en cliënten.

Deze laatste moeten (art. 30 Arbowet) op hun beurt beschermd worden tegen seksuele intimidatie door werknemers of andere tijdelijk in het gebouw verkerende personen.

Vanaf 31 maart 1994 valt het onderwijs ook onder de Arbowet, hetgeen betekent dat ook docenten, scholieren en studenten een beroep kunnen doen op de wet.

De Arbowet geldt ook voor de zorgsector, met alle daarin werkzame, opgenomen of anderszins in behandeling zijnde personen. Seksueel misbruikte patiënten en cliënten kunnen – naast de strafwetgeving – dus ook een beroep doen op de Arbowetgeving.

De verplichtingen van werkgevers

Werkgevers zijn verplicht om een beleid te voeren met betrekking tot het beschermen van werknemers tegen seksuele intimidatie

(art. 4 lid 2). De werkgever dient ervoor te zorgen dat de individuele werknemer zoveel mogelijk wordt beschermd tegen seksuele intimidatie en de gevolgen daarvan (art. 3 lid 2). De werkgever is verplicht om een risico-inventarisatie en -evaluatie uit te voeren. Dat geldt ook voor de risico's van seksuele intimidatie. Op grond daarvan moet de werkgever maatregelen treffen op het gebied van curatie en preventie.

Bij *curatie* hoort het instellen van een klachtenstructuur:

- het opstellen van een klachtregeling
- het aanstellen van vertrouwenspersonen
- het opzetten van een opvangbeleid
- het vaststellen van een sanctiebeleid tegen plegers van seksuele intimidatie

Bij *preventie* kan men denken aan:

- fysieke maatregelen: inrichting gebouw en werkplekken, verlichting, enzovoort
- personele maatregelen: aanpassen werktijden of dienstroosters, personeelsvervoer
- protocolontwikkeling en training van personeel rond het handelen in voorkomende situaties (eerste opvang)

De werkgever moet daarnaast intern *voorlichting* geven aan werknemers over eventuele risico's op het werk en over de maatregelen die zijn genomen om deze risico's te verminderen – dus ook over maatregelen tegen seksuele intimidatie.

Mogelijk relevant voor seksuele intimidatie is ten slotte, dat de Arbowet in artikel 9 de werkgever verplicht om ongevallen en beroepsziekten naar behoren te melden en te registreren. Dit geldt ook voor geestelijk letsel, bijvoorbeeld veroorzaakt door seksuele intimidatie op het werk.

Handhaving van de Arbowet, wie controleert de werkgever

De Dienst Inspectie-Sociale Zaken Werkgelegenheid (meestal kortweg I-SZW genoemd) besteedt aandacht aan het beleid tegen seksuele intimidatie bij het uitvoeren van inspecties in bedrijfstakken en andere inspectieprojecten. Daarnaast kan de I-SZW een werkgever een aanwijzing geven als deze zijn verplichtingen niet is nagekomen. Dit kan de dienst op eigen initiatief doen (art. 35 Arbowet) of op verzoek van een ondernemingsraad of (bij ontbreken daarvan) een meerderheid van de belanghebbende werknemers (art. 40 Arbowet). De aanwijzing heeft betrekking op de wijze waarop de werkgever beleid voert en welke maatregelen binnen welke termijn nodig zijn ter verbetering daarvan. De Dienst I-SZW heeft in elke regio een vertrouwensinspecteur waar men terecht kan met klachten over de nalatigheid van de werkgever. De Dienst I-SZW kan niet optreden tegen individuele werknemers die seksuele intimidatie gepleegd hebben: dat is en blijft de verantwoordelijkheid van de werkgever.

Ook de ondernemingsraad kan een rol spelen bij de controle van de werkgever op het gebied van seksuele intimidatie. De Arbowet verplicht werkgevers niet tot het instellen van een klachtprocedure voor werknemers die slachtoffer zijn van seksuele intimidatie.

12.2.4. De Wet op de ondernemingsraden

De ondernemingsraad (OR) heeft op grond van de Wet op de Ondernemingsraden (WOR) een taak bij de bestrijding van seksuele intimidatie. De OR heeft onder meer tot taak te bevorderen dat regels op Arbo-gebied worden nageleefd (art. 28 WOR). De werkgever is verplicht op grond van art. 3, lid 7 van de Arbowet om met de OR te overleggen over het ondernemingsbeleid op Arbo-gebied. Het beleid rond seksuele intimidatie valt daar zeker onder. Op grond van art. 27 WOR heeft de werkgever bovendien de plicht om vooraf instemming te vragen van de OR als hij voornemens heeft een regeling te treffen ten aanzien van seksuele intimidatie.

De OR kan daarmee overigens de werkgever niet dwingen om een regeling te treffen: de OR kan alleen instemming onthouden aan een door de werkgever voorgestelde regeling.

12.2.5. *Het gewone arbeidsrecht van het Burgerlijk Wetboek*

In art. 7: 658 Burgerlijk Wetboek staat vermeld dat de werkgever verplicht is zodanige maatregelen en voorzieningen te treffen, alsmede aanwijzingen te geven, als redelijkerwijs nodig is om te voorkomen dat de werknemer in de uitoefening van zijn werk schade lijdt. De werknemer die schade lijdt tijdens de uitoefening van zijn werk heeft op grond van lid 2 van dit artikel recht op schadevergoeding, tenzij de werkgever kan aantonen dat hij alle veiligheidsmaatregelen heeft getroffen. Op grond van deze bepaling kan een slachtoffer van seksuele intimidatie de werkgever tot vergoeding van haar schade aanspreken (zie hoofdstuk 11.2 voor de vormen van schade). De werkgever kan zich bevrijden van aansprakelijkheid door te stellen en te bewijzen dat alles is gedaan om te voorkomen dat seksuele intimidatie kon ontstaan. Dit blijkt in de praktijk een moeilijke bewijspositie te zijn. Er wordt thans met succes op deze grond schadevergoeding toegewezen door rechters (zie onder andere Rb Rotterdam, 30 september 1999, JAR, 1999, 230).

Op grond van art. 6: 170 BW is een werkgever aansprakelijk voor onrechtmatig gedrag van een werknemer of ondergeschikte. Een slachtoffer kan derhalve de werkgever aansprakelijk stellen bij seksuele intimidatie door diens werknemer.

Meestal op grond van een cao-verplichting hebben steeds meer werkgevers voorzien in een interne klachtregeling voor klachten over ongewenst gedrag. Een slachtoffer kan, na desgewenst eerst met een vertrouwenspersoon contact te hebben gehad, een klacht indienen bij een onafhankelijk commissie, die partijen hoort en een uitspraak doet over de gegrondheid van de klacht.

De werknemer aan wie door de werkgever een maatregel wordt

opgelegd (overplaatsing, schorsing of ontslag) kan bezwaar maken tegen deze sanctie bij de rechtbank, sector kanton. Uit de jurisprudentie blijkt dat werkgevers bij het opleggen van sancties aan daders van seksuele intimidatie de nodige zorgvuldigheid behoren te betrachten. Als de rechter oordeelt dat bij de behandeling van de klacht niet zorgvuldig is gehandeld (de vermeende dader is bijvoorbeeld niet gehoord) of dat de opgelegde sanctie te zwaar is in verhouding tot de gepleegde handelingen, dan loopt de werkgever het risico dat hij achterstallig loon moet betalen.

12.3. *Seksueel geweld of seksuele intimidatie in het onderwijs*

Per 17 maart 1999 is in de Wet kwaliteit van het Onderwijs een verplichting ingevoerd dat scholen een klachtenregeling instellen, waar leerlingen, personeel en ouders terecht kunnen met (onder andere) klachten over seksuele intimidatie. De klachtenregeling bestaat uit het instellen van een klachtencommissie en een klachtenprocedure. Daarnaast zijn op de meeste scholen inmiddels gedragscodes opgesteld en vertrouwenpersonen aangesteld.

Op 1 juli 1999 is in het onderwijs een verplichting tot overleg en aangifte inzake zedenmisdriven in het onderwijs ingevoerd. Deze meldingsplicht beoogt een betere bescherming te bieden aan leerlingen die in een onderwijssituatie geconfronteerd worden met seksueel geweld of seksuele intimidatie door een docent of medeleerling. Volgens de memorie van toelichting bij deze wetswijzigingen waren er wettelijke maatregelen nodig om een nog veiliger klimaat op school te creëren. Het gebeurde nog te vaak dat scholen seksuele intimidatie of seksueel misbruik binnenskamers hielden. De Wet op het primair onderwijs, de Wet op de expertisecentra, de Wet op het voortgezet onderwijs, de Wet educatie en beroepsonderwijs en de Leerplichtwet zijn hiertoe gewijzigd.

Bij de inspectie van het onderwijs zijn vertrouwensinspecteurs

aangesteld. Deze inspecteur kan, naast zijn gewone onderwijstaken:

- als aanspreekpunt voor seksueel misbruik fungeren
- als adviseur optreden over de te nemen stappen
- bijstaan bij het nemen van stappen gericht op het zoeken naar een oplossing
- begeleiden bij het doen van aangifte of het indienen van een klacht

Meldplicht

Een personeelslid van een school dat ermee bekend is geworden dat een persoon binnen school zich mogelijk schuldig heeft gemaakt aan seksueel misbruik jegens een leerling, is verplicht dit onverwijld aan het bevoegd gezag te melden. Het bevoegd gezag is het bestuur of de directie van een school.

De wet verplicht het bevoegd gezag onverwijld in overleg te treden met de vertrouwensinspecteur wanneer hen bekend is geworden dat iemand die voor de school werkt zich mogelijk schuldig heeft gemaakt aan een zedendelict met een minderjarige leerling. Als uit dit overleg met de inspecteur blijkt dat er een redelijk vermoeden bestaat, moet het bevoegd gezag onverwijld aangifte doen bij de politie.

12.4 Seksueel geweld in internationale context

In deze paragraaf wordt aandacht besteed aan de twee zaken die raken aan het onderwerp van deze zedenalmanak, te weten mensenhandel en asielzoekers/vluchtelingen die in het land van herkomst slachtoffers van seksueel geweld zijn geworden of dreigden te worden.

12.4.1 Mensenhandel

Het is alom bekend dat in Nederland mensen, veelal vrouwen, uit andere landen, met of zonder verblijfsvergunning, onder dwang te

werk zijn gesteld in de prostitutie of andere onderdelen van de seksindustrie. Vaak is de vrouw financieel aangewezen op de handelaar of exploitant. Soms is zij voor haar verblijfsvergunning, als de vrouw die al heeft, afhankelijk van de handelaar/exploitant, bijvoorbeeld door middel van een gearrangeerd huwelijk. Soms zijn alle identiteitspapieren door de exploitant of handelaar in beslag genomen om te voorkomen dat de vrouw de situatie van gedwongen prostitutie zal ontvluchten. Een slachtoffer van mensenhandel bevindt zich in een lastige situatie: aangifte doen kan leiden tot represailles van de handelaar of exploitant en vaak (bij gebrek aan een geldige verblijfstitel) dreigt uitzetting naar het land van herkomst.

Degene die in de beroepspraktijk te maken krijgt met een slachtoffer van mensenhandel dient zich rekenschap te geven van het feit dat naast de Nederlandse wetten op dit gebied ook internationale afspraken bestaan. De direct relevante wetten en afspraken worden hieronder kort besproken.

De Nederlandse wetgeving

Bepalingen die mede betrekking hebben op slachtoffers van mensenhandel zijn te vinden in de strafwetgeving en in de vreemdelingenwet.

Strafrecht

Bestrijding van mensenhandel is door de overheid als prioriteit aangemerkt. Er is een landelijk officier van justitie-mensenhandel aangesteld en een nationaal rapporteur-mensenhandel. In de Nederlandse strafwetgeving zijn diegenen strafbaar die een ander beweegt zich beschikbaar te stellen voor het verrichten van seksuele handelingen tegen betaling met een derde (zie voor de zeer uitgebreide wettekst van dit artikel 250a Sr. de bijlage met wetsartikelen). Ook degene die een persoon aanwerft, ontvoert of meeneemt is strafbaar, alsmede degene die voordeel trekt uit de seksuele handelingen die een ander verricht terwijl hij weet dat die

ander onder dwang hiertoe is overgegaan. De bejegening van slachtoffers van mensenhandel in het strafrecht is geregeld in de Aanwijzing voor politie inzake mensenhandel, die weer verwijst naar de Aanwijzing slachtofferzorg zedenzaken (zie hiervoor hoofdstuk 10 van dit deel).

In 2000 is het bordeelverbod opgeheven, zodat het nu niet langer strafbaar is een sekshuis te exploiteren, zolang daarbij geen sprake is van dwang, uitbuiting of minderjarigheid (zie verder paragraaf 9.2).

Arbeid

De opheffing van dit bordeelverbod betekent dat prostitutie niet illegaal meer is en als “arbeid” kan worden aangemerkt. Dit heeft voor buitenlandse prostituees de volgende gevolgen:

- Prostituees afkomstig van landen buiten de Europese Unie vallen onder de Wet Arbeid Vreemdelingen. Op grond van deze wet kan een tewerkstellingsvergunning voor drie jaar verkregen worden, waarna een vergunning niet meer nodig is. Voor tijdelijk werk is in het algemeen een vergunning van zes maanden mogelijk, die niet kan worden verlengd. In de praktijk wordt deze vergunning echter niet verleend voor prostitutiewerkzaamheden.
- Prostituees van landen binnen de EU hebben geen werkvergunning nodig.

Verblijfsrecht

Een slachtoffer van mensenhandel kan een tijdelijke verblijfstitel op humanitaire gronden aanvragen. Die kan worden verleend als zij kan aantonen dat in het land van herkomst represailles dreigen en/of dat onvoldoende bescherming door de overheid ter plekke kan worden gegarandeerd. Ook op grond van het zogenoemde traumabeleid kan een vergunning worden verleend. In artikel 16 van de Vreemdelingenwet 2000 is vastgelegd dat personen die aangifte hebben gedaan van mensenhandel en mogelijk als ge-

tuige in de daarop volgende strafzaak opgeroepen kunnen worden, niet voor het einde van het strafproces in Nederland uitgezet mogen worden. Dit artikel is verder uitgewerkt in Hoofdstuk B 9 van de Vreemdelingencirculaire.

Hoofdstuk B 9 (voorheen B 17) Vreemdelingencirculaire

De in dat hoofdstuk neergelegde procedure maakt onderdeel uit van het beleid om mensenhandel te bestrijden.

Allereerst wordt aan mogelijke slachtoffers een periode van drie maanden gegund, waarbinnen zij moeten beslissen of zij aangifte willen doen. Gedurende die periode worden zij niet uit Nederland verwijderd.

Doet een slachtoffer aangifte, dan heeft zij recht op een vergunning tot verblijf, die geldig is gedurende het strafproces tegen de verdachte tot en met de uitspraak van het Gerechtshof. Wordt geen aangifte gedaan, dan moet het slachtoffer na drie maanden uit Nederland vertrekken. Wel kan zij een vergunning tot verblijf voor een ander doel aanvragen. In dat geval hoeft zij in afwachting van de beslissing op die aanvraag niet uit Nederland te vertrekken.

Wanneer het openbaar ministerie de zaak seponeert kan het slachtoffer hierover een beklag indienen bij het gerechtshof (zie paragraaf 15.2 in deel 4). In dat geval mag het slachtoffer in Nederland blijven tot de uitspraak van het gerechtshof.

Na afloop van het strafproces kan het slachtoffer een vergunning tot verblijf om humanitaire redenen aanvragen.

De korpschef van de politie meldt het feit dat een vermoedelijk slachtoffer van mensenhandel is aangetroffen aan de Stichting tegen Vrouwenhandel (STV). In de circulaire staat vermeld dat deze stichting zorg draagt voor een opvangadres en een zorgcoördinator inschakelt. In de praktijk zijn er echter regionale verschillen wat betreft de verdere aanpak. Meestal wordt een casemanager aanwezig, soms bij politie of soms bij STV, die in de regio zoekt naar

opvang en overige noodzakelijke hulpverlening op financieel of medisch gebied.

Er is bij de STV een centraal meldpunt en helpdesk voor vragen voor politie en opvang.

Internationale verdragen

Er zijn verschillende internationale regelingen die (onder andere) betrekking hebben op (seksueel) geweld. Niet elk verdrag of regeling heeft in Nederland rechtstreekse werking, dat wil zeggen dat burgers er voor hun individuele zaak een beroep op kunnen doen. Soms richt een regeling zich tot een lidstaat, die met het ondertekenen ervan dan aan bepaalde verplichtingen en normen moet voldoen. Hieronder worden een aantal regelingen genoemd.

Richtlijn van de Raad van Europa betreffende de verblijfstitel met een korte duur die wordt afgegeven aan slachtoffers van (onder andere) mensenhandel die met de bevoegde autoriteiten samenwerken (2002/C 126 E/17)

Deze richtlijn is in werking getreden op 20 juni 2002 en richt zich tot alle staten die zijn aangesloten bij de Europese Unie. In de richtlijnen wordt aanbevelingen gedaan over de verblijfsstatus van slachtoffers van mensenhandel. Waarschijnlijk heeft Nederland met de regeling in hoofdstuk B 9 van de Vreemdelingenwet al voldaan aan de verplichtingen van deze richtlijn.

Internationaal Verdrag tot bescherming van de rechten van het kind

Dit verdrag van de Verenigde Naties, dateert uit 1989. Artikel 19 van dit verdrag verplicht de Staat om kinderen te beschermen tegen elke vorm van mishandeling door ouders of door andere personen die verantwoordelijkheid dragen voor de zorg voor het kind, en om in verband hiermee preventieve maatregelen te nemen en behandelingsprogramma's op te zetten. Artikel 34 geeft het kind het recht te worden beschermd tegen seksuele uitbuiting en sek-

sueel misbruik, met inbegrip van prostitutie en betrokkenheid bij pornografie.

Het VN-verdrag tot bestrijding van de handel in personen en de exploitatie van prostitutie van anderen (1949)

Nederland heeft dit verdrag niet ondertekend en is daarmee ook niet gehouden aan de inhoud ervan. In het verdrag wordt onder meer bepaald dat voor deelnemende landen strafbaar gehouden moeten worden:

- al diegenen die (ook zonder gebruikmaking van dwang) personen werven, meenemen of ontvoeren met het doel om hen in een ander land in de prostitutie te brengen, zelfs als deze personen daarmee instemmen
- al degenen die personen exploiteren in de prostitutie, ongeacht of dat met of zonder dwang gebeurt
- een ieder die op wat voor manier ook betrokken is bij prostitutie, dus ook bijvoorbeeld de verhuurder van ruimtes bedoeld voor prostitutie, de geldschieder en de klant

*VN-Vrouwenverdrag (1979)*⁴³

Dit verdrag is wel door Nederland ondertekend. Artikel 6 van dat verdrag bepaalt dat aangesloten landen *alle passende maatregelen* treffen (onder meer op het gebied van de (straf)wetgeving), om alle vormen van handel in vrouwen en het exploiteren van prostitutie te bestrijden. Het begrip 'exploiteren' wordt door Nederland overigens beperkt uitgelegd: het dient te gaan om vormen van gedrag waarbij prostitutie wordt *uitgebuut* en niet om vormen waarbij personen voordeel halen uit prostitutie. Met ingang van 22 augustus 2002 is voor Nederland het individueel klachtrecht op grond van het Facultatief protocol bij dit verdrag ingevoerd.

• 43 Voluit: 'Verdrag van New York inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen'.

VN Protocol ter preventie, bestrijding en bestraffing van mensenhandel, in het bijzonder in vrouwenhandel en kinderhandel, tot aanvulling van het Verdrag van de VN tegen transnationale misdaad van New York, 15 November 2000

In Nederland gepubliceerd in het Tractatenblad 2001, 69. In het protocol verplichten de staten zich onder andere om aan slachtoffers van mensenhandel voldoende huisvesting, gezondheidszorg en juridische bijstand te bieden. In hoeverre slachtoffers in Nederland een rechtstreeks beroep op het protocol kunnen doen, en of de in Nederland getroffen voorzieningen aan de vereisten van het protocol voldoen, zal de rechtspraak nog moeten uitwijzen.

Overige internationale verdragen

Nederland heeft op grond van een aantal oudere verdragen ⁴⁴ nog een aantal verplichtingen, waaronder:

- Vrouwen en meisjes/jongens dienen op eigen verzoek of op verzoek van degene die het gezag uitoefent over het slachtoffer te worden teruggezonden naar het land van herkomst.
- Zij worden gehoord om de identiteit en de burgerlijke staat vast te stellen en te onderzoeken wie in het land van herkomst betrokken is geweest bij de handel in personen.
- Over de daders wordt internationaal informatie uitgewisseld.
- Er moet toezicht zijn op organisaties die zich bezig houden met de handel in personen.

Conclusie

Personen die onder dwang of misleiding, misbruik makend van (economische) omstandigheden of door een andere feitelijkheid, naar Nederland gebracht zijn en onvrijwillig in de prostitutie terecht zijn gekomen, kunnen aangifte doen bij de politie tegen de handelaar op grond van art. 250a uit het Wetboek van Strafrecht. Op grond van Hoofdstuk B 9 van de Vreemdelingencirculaire kan een slachtoffer van mensenhandel, dat aangifte heeft gedaan, niet

het land uitgezet worden zolang de procedure loopt.

Daarnaast kan het slachtoffer proberen om op humanitaire gronden een tijdelijke verblijfsvergunning te krijgen.

Tevens kunnen slachtoffers in een procedure over een verblijfsvergunning een beroep doen op het feit dat Nederland zich gebonden heeft aan het VN-vrouwenverdrag en de andere genoemde verdragen.

Hulp en bijstand

Voor steun bij de juridische procedures en voor het regelen van praktische opvang is in Nederland de Stichting Tegen Vrouwenhandel (STV) opgericht (zie voor adres: deel 5, paragraaf 17.1). De stichting ondersteunt ook andere professionals die met slachtoffers van mensenhandel te maken krijgen met informatie en advies. De STV beschikt over adressen van gespecialiseerde advocaten en van de regionale zorgcoördinatoren die de slachtoffers in een procedure kunnen bijstaan.

12.4.2 Vluchtelingen en asielzoekers: seksueel geweld in het land van herkomst

De wet- en regelgeving

Iemand is vluchteling als: zij/hij vervolging (marteling, gevangenschap) te vrezen heeft door de overheid vanwege ras, religie, nationaliteit, behoren tot een bepaalde bevolkingsgroep of het hebben van een bepaalde politieke overtuiging.

Tussen vervolging, vervolger en vervolgingsgrond moet een bepaald verband bestaan ⁴⁵. Voor het bepalen van de vraag of iemand een vluchtelingenstatus kan krijgen, wordt in Nederland als

• ⁴⁴ Onder meer het Verdrag van Parijs van 4 mei 1910 tot bestrijding van de handel in vrouwen en meisjes (ondertekend in 1912), in 1921 uitgebreid tot minderjarige jongens en in 1935 tot het (vrijwillig) werven met het oog op het plegen van ontucht in een ander land van meerderjarige vrouwen. • ⁴⁵ Zie Spijkerboer (1994), p. 96.

criterium gehanteerd dat de vervolger speciaal de persoon die asiel aanvraagt wil treffen door vervolging. De asielaanvrager moet dus *persoonlijk gegronde vrees* voor vervolging hebben.

Slachtofferschap van seksueel geweld in het land van herkomst, gepleegd door onder meer militairen, politiemensen, andere overheidsvertegenwoordigers of mannen van een andere etnische herkomst of groep, kan een grond zijn om erkend te worden als vluchteling. Dit op basis van artikel I(A) van het Verdrag van Genève. Voorwaarde is dat het seksueel geweld is gepleegd door of met (expliciete of stilzwijgende) instemming van de overheid in het land van herkomst. De bewijsvoering hieromtrent kan echter lastig zijn, zeker als er geen fysieke sporen (meer) zichtbaar zijn. De status van vluchteling wordt voorts niet snel toegekend wanneer de asielzoeker zich beroept op de enkele dreiging dat zij of hij slachtoffer kan worden van seksueel geweld in het land van herkomst.

De praktijk

Uit de praktijk van de rechtspraak blijkt dat tot voor kort het voor (potentiële) slachtoffers van seksueel geweld in het land van herkomst bepaald niet gemakkelijk is om in Nederland op grond daarvan de vluchtelingenstatus te verkrijgen. Uit de rechtspraak blijkt dat er, in tegenstelling tot zaken waarin een asielaanvrager andersoortige martelingen heeft ondergaan, vaak betwijfeld werd of het seksueel geweld wel gezien moest worden als een daad van persoonlijke vervolging. En deze specifiek op de persoon gerichte dreiging is een belangrijk criterium voor het toekennen van de vluchtelingenstatus⁴⁶.

Een kentering in het denken

Vanaf 1997/1998 is een kentering te zien in de rechtspraak inzake asielverzoeken van vrouwen die seksueel misbruikt zijn. Bosnische vrouwen zijn op grond van tegen hen gepleegd seksueel geweld in het kader van het etnische conflict in het voormalige

Joegoslavië veelal wel als vluchteling erkend. Aan vrouwen uit Congo, verkracht door militairen van Mobutu, vrouwen uit Iran en Turkije, is de vluchtelingenstatus toegekend op grond van seksueel misbruik door gezagsdragers. De rechters erkennen meer en meer dat (incidentele) verkrachting, net als marteling, een daad van vervolging is⁴⁷.

Verblijfsvergunning op humanitaire gronden

In de rechtspraak wordt aan slachtoffers van seksueel geweld in het land van herkomst vaker een verblijfsvergunning op humanitaire gronden verleend dan een vluchtelingenstatus. Aan een dergelijke verblijfsvergunning kunnen voor de slachtoffers bepaalde nadelen verbonden zijn⁴⁸:

- Het slachtoffer wordt alleen erkend als individueel slachtoffer, terwijl erkenning als vluchteling onderstreept dat het slachtofferchap ook een politieke kwestie is.
- De verblijfsvergunning brengt een minder gunstige positie met zich mee dan de vluchtelingenstatus.
- Het verlenen van een verblijfsvergunning is een kwestie van beleid, de toelating als vluchteling is een kwestie van recht.

Hulp en bijstand

Voor juridische hulp en bijstand aan deze slachtoffers verdient het aanbeveling een in vreemdelingenzaken gespecialiseerde advocaat in de arm te nemen. Het Clara Wichmann Instituut (CWI) en de lokale Bureaus voor Rechtshulp hebben een overzicht per regio. De Stichting Pharos biedt ondersteuning aan hulpverleners van asielzoekers en vluchtelingen (zie ook paragraaf 6.4 in deel 2).

• **46** Spijkerboer (o.c.), pp. 97 - 100, ontleend aan relevante jurisprudentie. • **47** Rb Haarlem, 22 juni 1999, RN 200 nr. 6; Rb Haarlem, 2 april 1999, RN 2000 nr. 1132; Rb Den Haag 16 oktober 1998, RN 1999 nr. 1048; Rb Den Haag 9 februari 1998, RN 198 nr. 973, allen tevens op de CD-rom Vrouwen Recht van Kluwer. • **48** Spijkerboer (o.c.), p. 97.

De Vereniging Vluchtelingenwerk Nederland is een landelijke organisatie die de belangen van vluchtelingen en asielzoekers in Nederland behartigt. Er zijn tienduizend vrijwilligers die ondersteuning bieden aan vluchtelingen. In bijna alle gemeenten is een lokale werkgroep op dit terrein actief. Deze werkgroepen worden in hun werk ondersteund door een landelijke organisatie met bijna 200 personeelsleden en een bureau in Amsterdam. Advocaten kunnen lid worden van de vereniging en een beroep doen op de juridische helpdesk.

De VON (Vluchtelingen Organisaties Nederland) in Utrecht is een koepel waarbij verschillende vluchtelingenorganisaties zijn aangesloten.

Verder kunnen bij de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) diverse brochures over de gang van zaken rond asielaanvragen worden aangevraagd ⁴⁹.

De adressen van deze instellingen zijn te vinden in deel 5 van de Zedenalmanak.

•⁴⁹ De titels van deze brochures zijn: *De toelating van vluchtelingen in Nederland, U vraagt asiel in een aanmeldcentrum* en *De asielprocedure in een opvang- en onderzoekscentrum*.

Bijlage 3.1 Inhoudsopgave overige delen

Deel 1 Achtergronden

Inleiding

1 Seksueel geweld: omschrijving, omvang en gevolgen

- 1.1 Seksueel geweld in de maatschappelijke discussie
- 1.2 Seksueel geweld en wetgeving
- 1.3 Omvang en aard van seksueel geweld
  - 1.3.1 Gegevens over volwassen slachtoffers
  - 1.3.2 Gegevens over kinderen
- 1.4 De gevolgen van seksueel geweld
  - 1.4.1 Fysieke gevolgen
  - 1.4.2 Emotionele en psychische gevolgen
  - 1.4.3 Sociale gevolgen
  - 1.4.4 Praktische gevolgen
  - 1.4.5 Juridische gevolgen

2 De weg van het slachtoffer: volwassenen

- 2.1 De weg van het slachtoffer: drie fasen, drie trajecten
- 2.2 De drie fasen: het perspectief van het slachtoffer
  - 2.2.1 De aanloopfase: op zoek naar vertrouwenspersonen
  - 2.2.2 De actiefase: de (aan)melding en eerste opvang
  - 2.2.3 De vervolgfase
- 2.3 De drie trajecten: perspectief van het slachtoffer
- 2.4 De kloof tussen de hulpverlening en het juridische circuit
- 2.5 Samenwerking tussen de hulpverlening en het juridische circuit: enkele suggesties

3 Seksueel misbruik van kinderen: het traject

- 3.1 De signaleringsfase
- 3.2 Het melden van seksuele kindermishandeling
- 3.3 De afhandeling van meldingen: vervolging of hulpverlening?
- 3.4 Samenwerking van betrokken instanties

Bijlagen

- Bijl. 1.1 Inhoudsopgave overige delen

Geraadpleegde literatuur

Index

Deel 2 Hulp en bijstand

Inleiding

4 Hulpverlening aan volwassen slachtoffers van seksueel geweld en hulp aan daders

- 4.1 Inleiding
- 4.2 De eerste opvang van slachtoffers
- 4.3 De belangrijkste aanbieders van eerste opvang
  - 4.3.1 De politie
  - 4.3.2 Buro's Slachtofferhulp
  - 4.3.3 Telefonische hulpdiensten
  - 4.3.4 De huisarts
  - 4.3.5 De gg&gd

- 4.3.6 Het algemeen maatschappelijk werk
- 4.4 Verwijzing naar vervolghulp
- 4.5 Aanbieders van vervolghulp
- 4.5.1 Onderdak: vrouwenopvang en maatschappelijke opvang
- 4.5.2 Ambulante psychosociale hulpverlening (regulier)
- 4.5.3 Intramurale hulp
- 4.5.4 De niet-reguliere (autonome) hulpverlening
- 4.6 Samenwerking bij seksueel geweld
- 4.6.1 Samenwerkingsverbanden tegen seksueel geweld
- 4.6.2 Zorgprogramma's
- 4.6.3 Hulp aan zwarte en migrantenvrouwen

5 Hulp aan jeugdigen

- 5.1 Preventie en signalering van seksuele kindermishandeling
- 5.2 Het melden van vermoedens
- 5.3 Vervolghulpverlening
- 5.3.1 Hulp aan jeugdige slachtoffers
- 5.3.2. Jongens als slachtoffer
- 5.3.3 Hulpverlening aan de overige betrokkenen
- 5.4 Samenwerking in de hulp bij seksueel misbruik
- 5.5 Preventie en hulpverlening meisjesprostitutie

6 Hulp aan specifieke groepen

- 6.1 Inleiding
- 6.2 Vluchtelingen en asielzoekers
- 6.3 Mensen met een handicap
- 6.3.1 Mensen met een verstandelijke handicap
- 6.3.2 Mensen met een lichamelijke handicap
- 6.4 Patiënten/cliënten in de (geestelijke) gezondheidszorg
- 6.5 Jeugdigen in instellingen voor jeugdhulpverlening/ jeugdbescherming

- 7 Daderhulpverlening
- 7.1 Inleiding
- 7.2 Knelpunten bij daderhulpverlening

8 Juridische bijstand en financiële hulp

- 8.1 De diverse rechtshulpverleners
- 8.1.1 Advocaten
- 8.1.2 Gespecialiseerde advocaten
- 8.1.3 Het Jos-project in Rotterdam en Alkmaar
- 8.1.4 Bureaus voor Rechtshulp
- 8.1.5 Ledenservice van de vakbond
- 8.1.6. De rechtsbijstandverzekering
- 8.2 De kosten van de rechtshulp
- 8.2.1 Gefinancierde rechtshulp
- 8.2.2 Niet-gefinancierde rechtshulp
- 8.2.3 Proceskosten en kostenveroordeling
- 8.2.4 Buitengerechtelijke kosten van rechtshulp
- 8.3 Financiële hulp: schadefondsen
- 8.3.1 Het Schadefonds Geweldsmisdrijven
- 8.3.2 Overige mogelijkheden

Bijlagen

- Bijl. 2.1 Inhoudsopgave overige delen

Geraadpleegde literatuur

Index

Deel 4 De juridische wegen

Inleiding

13 Achtergronden en de keuze voor een juridisch proces

- 14 Naar de politie
- 14.1 Het eerste contact met de politie
- 14.2 Het informatieve gesprek
- 14.3 Aangifte doen
- 14.4 Het indienen van een klacht (indien vereist) bij de aangifte
- 14.5 De eerste bewijsvergaring
- 14.6 Medisch onderzoek
- 14.7 Het opsporingsonderzoek door de politie
- 14.8 De aanhouding en het verhoor van de verdachte
- 14.9 Getuigenverklaringen
- 14.10 De expertisegroep bij seksueel misbruik in bepaalde specifieke gevallen
- 14.11 Identificatie van de verdachte
- 14.12 Buurtonderzoek en onderzoek ter plekke
- 14.13 Positie en rol van het slachtoffer in deze fase
- 14.14 Afronding van de opsporingsfase

15 De strafrechtelijke procedure

- 15.1 De voorlopige hechtenis van de verdachte
- 15.2 Inzending van het proces-verbaal naar het openbaar ministerie
- 15.3 Beslissing tot al dan niet vervolgen
- 15.4 Gerechtig vooronderzoek (gvo) door de rechter-commissaris
- 15.5 De terechtzitting
- 15.6 Het slachtoffer als getuige op de zitting
- 15.7 Getuigenverklaringen door hulpverleners

- 15.8 Verloop van het getuigenverhoor
- 15.9 De vordering van de benadeelde partij
- 15.10 Het pleidooi van de officier van justitie (requisitoir)
- 15.11 Uitspraak door de rechter
- 15.12 De executie van het vonnis: inning van de schadevordering
- 15.12.1 Executie van straffen en maatregelen
- 15.12.2 Executie van de vordering van de benadeelde partij: het innen van de schadevergoeding
- 15.13 Hoger beroep en cassatie in strafrechtelijke zaken

16 De civielrechtelijke procedure

- 16.1 Bewijsvoering en kosten
- 16.2 Het kort geding
- 16.3 De rechtbankprocedure (bodempcedure)
- 16.4 De executie van het vonnis: inning van de schadevordering
- 16.5 Hoger beroep en cassatie in civielrechtelijke zaken
- 16.6 Dading
- 16.7 Mediation

Bijlagen

- Bijl. 4.1 Inhoudsopgave overige delen

Geraadpleegde literatuur

Index

Deel 5 Adressen en informatie

17 Adressen

- 17.1 Landelijke steun-, koepel- en belangenorganisaties
- 17.2 Regionale steunpunten en consultatieteams seksueel geweld

- 17.3 Regionale en lokale samenwerkingsverbanden seksueel geweld
- 17.4 Hulp aan volwassenen: eerste opvang en vervolghulpverlening
- 17.5 Vrouwenopvangvoorzieningen
- 17.6 Algemene crisisopvang
- 17.7 Seksuele kindermishandeling: landelijke organisaties, telefonische opvang en meldpunt
- 17.8 Jeugd: vervolghulpverlening
- 17.9 Raden voor de Kinderbescherming
- 17.10 Juridische en financiële hulpverlening
- 17.11 Rechtbanken en parketten
- 17.12 Medische Tuchtcolleges
- 17.13 Rijksoverheid en Inspecties

18 Literatuur

- 18.1 Algemene literatuur over seksueel geweld
- 18.2 Specifieke slachtoffergroepen
- 18.3 Signalering en eerste opvang
- 18.4 (Vervolg)hulpverlening
- 18.5 Slachtofferzorg en -hulp
- 18.6 Wetten, regels en richtlijnen
- 18.7 Politie en seksueel geweld
- 18.8 Justitie en seksueel geweld

19 Overige materialen en middelen

- 19.1 Brochures
- 19.2 Protocollen/handelingsrichtlijnen/handleidingen
- 19.3 Audiovisuele middelen
- 19.4 Bibliografieën

Bijlagen

- Bijl. 5.1 Inhoudsopgave overige delen

Bijlage 3.2 Wetsteksten van de zedenmisdrijven

Nota bene: de wijzigingen in de wetsteksten zijn steeds cursief gedrukt.

Wetboek van Strafrecht, titel XIV

Schennis van de eerbaarheid

Art. 239

Met gevangenisstraf van ten hoogste drie maanden of geldboete van de tweede categorie wordt gestraft schennis van de eerbaarheid:

1. op of aan een plaats, voor het openbaar verkeer bestemd;
2. op een of andere dan onder 1 bedoelde plaats, toegankelijk voor personen beneden de leeftijd van zestien jaar;
3. op een niet-openbare plaats, indien een ander daarbij zijns on-danks tegenwoordig is.

Verspreiding van pornografische geschriften en dergelijke

Art. 240

Met gevangenisstraf van ten hoogste twee maanden of geldboete van de derde categorie wordt gestraft hij die weet of ernstige reden heeft om te vermoeden dat een afbeelding of voorwerp aanstotelijk voor de eerbaarheid is en die afbeelding of dat voorwerp:

1. op of aan een plaats, voor het openbaar verkeer bestemd, openlijk tentoonstelt of aanbiedt;
2. aan iemand, anders dan op diens verzoek, toezendt.

Bescherming jeugdigen beneden 16 jaar tegen afbeelding

Tot 22-2-2001

Art. 240a

Met gevangenisstraf van ten hoogste twee maanden of geldboete van de tweede categorie wordt gestraft hij die een afbeelding of voorwerp, waarvan de vertoning schadelijk is te achten voor personen beneden de leeftijd van zestien jaar, verstrekt, aanbiedt of vertoont aan een minderjarige van wie hij weet of redelijkerwijs wordt vermoeden, dat deze jonger is dan zestien jaar.

Na 22-02-2001

Art. 240a

Met gevangenisstraf van ten hoogste *een jaar of een geldboete van de vierde categorie* wordt gestraft hij die een afbeelding, een voorwerp *of een gegevensdrager, bevattende een afbeelding* waarvan de vertoning schadelijk is te achten voor personen beneden de leeftijd van 16 jaren, verstrekt, aanbiedt of vertoont aan een minderjarige van wie hij weet of redelijkerwijs moet vermoeden, dat deze jonger is dan zestien jaar.

Kinderpornografie

Art. 240b

1. Met gevangenisstraf van ten hoogste vier jaren of geldboete van de vijfde categorie wordt gestraft degene die een afbeelding – of een gegevensdrager, bevattende een afbeelding – van een seksuele gedraging, waarbij iemand die kennelijk de leeftijd van zestien jaar nog niet heeft bereikt, is betrokken, verspreidt of

openlijk tentoonstelt, vervaardigt, invoert, doorvoert, uitvoert of in voorraad heeft.

2. Niet strafbaar is degene die een dergelijke afbeelding in voorraad heeft waarvan vaststaat dat hij deze voor een wetenschappelijk, educatief of therapeutisch doel gebruikt.
3. Met gevangenisstraf van ten hoogste zes jaren of geldboete van de vijfde categorie wordt gestraft degene die van het plegen van een van de misdrijven, omschreven in het eerste lid, een beroep of gewoonte maakt.

Verkrachting

Tot 1-1-1992

Art.242

Hij die door geweld of bedreiging met geweld een vrouw dwingt met hem buiten echt vleselijke gemeenschap te hebben, wordt als schuldig aan verkrachting gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste twaalf jaren of geldboete van de vijfde categorie.

Na 1-1-1992

Art.242

Hij die door geweld of *een andere feitelijkheid* of bedreiging met geweld of *een andere feitelijkheid iemand dwingt tot het ondergaan van handelingen die bestaan uit of mede bestaan uit het seksueel binnendringen van het lichaam*, wordt als schuldig aan verkrachting gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste twaalf jaren of geldboete van de vijfde categorie.

Gemeenschap met wilsonbekwame

Tot 1-1-1992

Art.243

Hij die buiten echt vleselijke gemeenschap heeft met een vrouw van wie hij weet dat zij in staat van bewusteloosheid of onmacht verkeert, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste acht jaren of geldboete van de vijfde categorie.

Na 1-1-1992

Art.243

Hij die *met iemand* van wie hij weet dat hij in staat van bewusteloosheid of *lichamelijke* onmacht verkeert, *dan wel aan een zodanige gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis van zijn geestvermogens lijdt dat hij niet of onvolkomen in staat is zijn wil daaromtrent te bepalen of kenbaar te maken of daartegen weerstand te bieden, handelingen pleegt die bestaan uit het seksueel binnendringen van het lichaam*, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste acht jaren of geldboete van de vijfde categorie.

Gemeenschap met meisjes beneden 12 jaar

Tot 1-1-1992

Art.244

Hij die vleselijke gemeenschap heeft met een meisje beneden de leeftijd van twaalf jaren, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste twaalf jaren of geldboete van de vijfde categorie.

Na 1-1-1992

Art.244

Hij die *met iemand* beneden de leeftijd van twaalf jaren *handelingen pleegt die bestaan uit of mede bestaan uit het seksueel binnendringen van het lichaam* wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste twaalf jaren of geldboete van de vijfde categorie.

Gemeenschap met vrouw beneden 16 jaar

Tot 1-12-1991

Art.245

1. Hij die buiten echt vleselijke gemeenschap heeft met een vrouw die de leeftijd van twaalf, maar nog niet die van zestien jaren heeft bereikt, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste acht jaren of geldboete van de vijfde categorie.
2. Vervolging heeft, buiten de gevallen van de art. 248 en 249, niet plaats dan op klacht.

Na 1-12-1991

Art.245

1. Hij die *met iemand*, die de leeftijd van twaalf jaren maar nog niet die van zestien jaren heeft bereikt, buiten echt, *ontuchtige handelingen pleegt die bestaan uit of mede bestaan uit*
2. *het seksueel binnendringen van het lichaam*, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste acht jaren of geldboete van de vijfde categorie. 2. Vervolging heeft, buiten de gevallen van de artikelen 248 en 249, niet plaats dan op klacht.
3. *Tot de klacht bedoeld in het tweede lid is naast de wettelijke vertegenwoordiger in burgerlijke zaken, bedoeld in artikel 65, eerste lid, tevens bevoegd de raad voor de kinderbescherming.*
4. *In afwijking van het bepaalde in de artikelen 64 tot en met 66 is degene ten aanzien van wie het feit is gepleegd te allen tijde tot de klacht gerechtigd, in dier voege dat de termijn gedurende welke de klacht kan worden ingediend gelijk is aan de verjaringstermijn bedoeld in artikel 70.*

Na 1-10-2000

Art.245

1. Hij met iemand die de leeftijd van twaalf jaren, maar nog niet die van zestien jaren heeft bereikt, buiten echt, ontuchtige handelingen pleegt die bestaan uit of mede bestaan uit het seksueel binnendringen van het lichaam, wordt gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste acht jaren of een geldboete van de vijfde categorie.
2. Vervolging heeft, buiten de gevallen van de artikelen 248 en 249, en de gevallen waarin degene ten aanzien van het feit is gepleegd zich beschikbaar stelt tot het verrichten van seksuele handelingen tegen betaling, niet plaats dan op klacht.
3. Tot de klacht bedoeld in het tweede lid is naast de wettelijk vertegenwoordiger in burgerlijke zaken, bedoeld in art. 64, eerste lid, tevens bevoegd de raad voor de kinderbescherming.
4. In afwijking van het bepaalde in de artikelen 64 tot en met 66 is

degene ten aanzien van wie het feit is gepleegd te allen tijde tot de klacht gerechtigd, in dier voege dat de termijn gedurende welke de klacht kan worden ingediend gelijk is aan de verjaringstermijn bedoeld in artikel 70.

Aanranding

Tot 1-1-1992

Art.246

Hij die door geweld of bedreiging met geweld iemand dwingt tot het plegen of dulden van ontuchtige handelingen, wordt, als schuldig aan feitelijke aanranding van de eerbaarheid, gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste acht jaren of geldboete van de vijfde categorie.

Na 1-1-1992

Art.246

Hij die door geweld *of een andere feitelijke* of bedreiging met geweld *of een andere feitelijke* iemand dwingt tot het plegen of dulden van ontuchtige handelingen, wordt, als schuldig aan feitelijke aanranding van de eerbaarheid, gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste acht jaren of geldboete van de vijfde categorie.

Ontucht met wilsonbekwame

Tot 1-1-1992

Art.247

Hij die met iemand van wie hij weet dat hij in staat van bewusteloosheid of onmacht verkeert of met iemand beneden de leeftijd van zestien jaren ontuchtige handelingen pleegt of laatstgemelde tot het plegen of dulden van zodanige handelingen of, buiten echt, van vleselijke gemeenschap met een derde verleidt, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste zes jaren of geldboete van de vierde categorie.

Na 1-1-1992

Art.247

1. Hij die met iemand van wie hij weet dat hij in staat van bewuste-loosheid of *lichamelijke* onmacht verkeert, *dan wel aan een zodanige gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis van zijn geestvermogens lijdt dat hij niet of onvolkomen in staat is zijn wil daarentrent te bepalen of kenbaar te maken of daartegen weerstand te bieden* of met iemand beneden de leeftijd van zestien jaren buiten echt ontuchtige handelingen pleegt of laatstgemelde tot het plegen of dulden van zodanige handelingen buiten echt met een derde *verleidt*, wordt gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste zes jaren of geldboete van de vierde categorie.
2. *Indien de in het eerste lid bedoelde persoon beneden de leeftijd van zestien jaren, twaalf jaren of ouder is, heeft vervolging buiten de gevallen van de artikelen 248 en 249 niet plaats dan op klacht.*
3. *Het derde en vierde lid van artikel 245 zijn van overeenkomstige toepassing.*

Zwaar lichamenlijk letsel

Tot 1-1-1992

Art.248

1. Indien een der in de artikelen 243 en 245-247 omschreven misdrijven zwaar lichamenlijk letsel ten gevolge heeft, wordt gevangenisstraf van ten hoogste twaalf jaren of geldboete van de vijfde categorie opgelegd.
2. Indien een der in de artikelen 242-247 omschreven misdrijven de dood ten gevolge heeft, wordt gevangenisstraf van ten hoogste vijftien jaren of geldboete van de vijfde categorie opgelegd.

Art.248 bis

[Vervallen.]

Na 1-1-1992

Art.248

1. Indien een der in de artikelen 243 en 245-247 omschreven misdrijven zwaar lichamenlijk letsel ten gevolge heeft, wordt gevangenisstraf van ten hoogste twaalf jaren of geldboete van de vijfde categorie opgelegd.
2. Indien een der in de artikelen 242-247 omschreven misdrijven de dood ten gevolge heeft, wordt gevangenisstraf van ten hoogste vijftien jaren of geldboete van de vijfde categorie opgelegd.

Art.248 bis

[Vervallen.]

Uitlokken van minderjarige tot ontucht

Tot 1-1-1992

Art.248ter

1. Hij die door giften of beloften van geld of goed, misbruik van uit feitelijke verhoudingen voortvloeiend overwicht of misleiding een minderjarige van onbesproken gedrag, wiens minderjarigheid hij kent of redelijkerwijs moet vermoeden, opzettelijk beweegt ontuchtige handelingen met hem te plegen of zodanige handelingen van hem te dulden, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vier jaren of geldboete van de vierde categorie.
2. Vervolging heeft niet plaats dan op klacht van hem tegen wie het misdrijf is gepleegd.
3. De termijn bedoeld in artikel 66 belooft voor deze klacht zes maanden.

Na 1-1-1992

Art.248ter

1. Hij die door giften of beloften van geld of goed, misbruik van uit feitelijke verhoudingen voortvloeiend overwicht of misleiding een minderjarige van onbesproken gedrag, wiens minderjarig-

heid hij kent of redelijkerwijs moet vermoeden, opzettelijk beweegt ontuchtige handelingen met hem te plegen of zodanige handelingen van hem te dulden, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vier jaren of geldboete van de vierde categorie.

2. *Het tweede, derde en vierde lid van artikel 245 zijn van overeenkomstige toepassing.*

Verleiding

Na 1-10-2000

Art.248a

1. Hij die door giften of beloften van geld of goed, misbruik van uit feitelijke verhoudingen voortvloeiend overwicht of misleiding een minderjarige, wiens minderjarigheid hij kent of redelijkerwijs moet vermoeden, opzettelijk beweegt ontuchtige handelingen met hem te plegen of zodanige handelingen van hem te dulden, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vier jaren of geldboete van de vierde categorie.
2. Het tweede, derde en vierde lid van artikel 245 zijn van overeenkomstige toepassing.

Ontucht met minderjarige prostituee

Ingevoerd per 1-10-2000

Art.248b

Hij die ontucht pleegt met iemand die zich beschikbaar stelt tot het verrichten van seksuele handelingen met een derde tegen betaling en die de leeftijd van zestien maar nog niet de leeftijd van 18 jaren heeft bereikt, wordt gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste vier jaren of geldboete van de vierde categorie.

Art.248 ter

[Vervallen.]

Ontucht met misbruik gezag

Tot 1-1-1992

Art.249

1. Hij die ontucht pleegt met zijn minderjarige kind, stiefkind of pleegkind, zijn pupil, een aan zijn zorg, opleiding of waakzaamheid toevertrouwde minderjarige of zijn minderjarige bediende of ondergeschikte, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste zes jaren of geldboete van de vierde categorie.
2. Met dezelfde straf wordt gestraft:
  1. de ambtenaar die ontucht pleegt met een persoon aan zijn gezag onderworpen of aan zijn waakzaamheid toevertrouwd of aanbevolen;
  2. de bestuurder, geneeskundige, onderwijzer, beambte, opzichter of bediende in een gevangenis, rijkswerkinrichting, rijksinrichting voor kinderbescherming, weeshuis, ziekenhuis, of instelling van weldadigheid, die ontucht pleegt met een persoon daarin opgenomen.

Na 1-1-1992

Art.249

1. Hij die ontucht pleegt met zijn minderjarig kind, stiefkind of pleegkind, zijn pupil, een aan zijn zorg, opleiding of waakzaamheid toevertrouwde minderjarige of zijn minderjarige bediende of ondergeschikte, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste zes jaren of geldboete van de vierde categorie.
2. Met dezelfde straf wordt gestraft:
  1. de ambtenaar die ontucht pleegt met een persoon aan zijn gezag onderworpen of aan zijn waakzaamheid toevertrouwd of aanbevolen;
  2. de bestuurder, geneeskundige, onderwijzer, beambte, opzichter bediende in een gevangenis, rijkswerkinrichting, rijksinrichting voor kinderbescherming, weeshuis, ziekenhuis of instelling van weldadigheid, die ontucht pleegt met een persoon daarin opgenomen:

3. *degene die, werkzaam in de gezondheidszorg of maatschappelijke zorg ontucht pleegt met iemand die zich als patiënt of cliënt aan zijn hulp of zorg heeft toevertrouwd.*

Na 1-10-98

Art.249

1. Hij die ontucht pleegt met zijn minderjarig kind, stiefkind of pleegkind, zijn pupil, een aan zijn zorg, opleiding of waakzaamheid toevertrouwd minderjarige of zijn minderjarige bediende of ondergeschikte, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste zes jaren of geldboete van de vierde categorie.
2. Met dezelfde straf wordt gestraft:
  1. de ambtenaar die ontucht pleegt met een persoon aan zijn gezag onderworpen of aan zijn waakzaamheid toevertrouwd of aanbevolen;
  2. de bestuurder, arts, onderwijzer, beambte, opzichter of bediende in een gevangenis, rijksinrichting voor kinderbescherming, weeshuis, ziekenhuis of instelling van weldadigheid, die ontucht pleegt met een persoon daarin opgenomen.
3. *degene die, werkzaam in de gezondheidszorg of maatschappelijke zorg ontucht pleegt met iemand die zich als patiënt of cliënt aan zijn hulp of zorg heeft toevertrouwd.*

Koppelaarj (prostitutie met minderjarige bewerkstelligen)

Artikel 250

1. Wordt gestraft:
  - 1°. met gevangenisstraf van ten hoogste vier jaren of geldboete van de vierde categorie, hij die het plegen van ontucht door zijn minderjarig kind, stiefkind of pleegkind, zijn pupil, een aan zijn zorg, opleiding of waakzaamheid toevertrouwd minderjarige of zijn minderjarige bediende of ondergeschikte met een derde opzettelijk teweegbrengt of bevordert;
  - 2°. met gevangenisstraf van ten hoogste drie jaren of geldboete van de vierde categorie, hij die, buiten de gevallen genoemd on-

der 1°, het plegen van ontucht door een minderjarige wiens minderjarigheid hij kent of redelijkerwijs moet vermoeden, met een derde opzettelijk teweegbrengt of bevordert.

2. Indien de schuldige van het plegen van het misdrijf een gewoonte maakt, kunnen de gevangenisstraffen met een derde worden verhoogd.

Mensenhandel en exploitatie van strafbare prostitutie

Artikel 250a

1. Met gevangenisstraf van ten hoogste zes jaren of geldboete van de vijfde categorie wordt gestraft:
  - 1°. *degene die een ander door geweld of een andere feitelijkheid of door bedreiging met geweld of een andere feitelijkheid dwingt dan wel door misbruik van uit feitelijke verhoudingen voortvloeiend overwicht of door misleiding beweegt zich beschikbaar te stellen tot het verrichten van seksuele handelingen met een derde tegen betaling, dan wel onder voornoemde omstandigheden enige handeling onderneemt waarvan hij of zij weet of redelijkerwijs moet vermoeden dat die ander zich daardoor tot het verrichten van die handelingen beschikbaar stelt;*
  - 2°. *degene die een persoon aanwerft, medeneemt of ontvoert met het oogmerk die persoon in een ander land ertoe te brengen zich beschikbaar te stellen tot het verrichten van seksuele handelingen met een derde tegen betaling;*
  - 3°. *degene die een ander ertoe brengt zich beschikbaar te stellen tot het verrichten van seksuele handelingen met een derde tegen betaling, dan wel ten aanzien van een ander enige handeling onderneemt waarvan hij of zij weet of redelijkerwijs moet vermoeden dat die ander zich daardoor tot het verrichten van die handelingen beschikbaar stelt, terwijl die ander minderjarig is;*
  - 4°. *degene die opzettelijk voordeel trekt uit seksuele handelingen van een ander met een derde tegen betaling, terwijl hij weet of redelijkerwijs moet vermoeden dat die ander zich onder de onder 1° genoemde omstandigheden beschikbaar stelt tot het*

plegen van die handelingen;

5°. degene die opzettelijk voordeel trekt uit seksuele handelingen van een ander met een derde tegen betaling, indien die ander minderjarig is;

6°. degene die een ander door geweld of een andere feitelijkheid of door bedreiging met geweld of een andere feitelijkheid dwingt dan wel door misbruik van uit feitelijke verhoudingen voortvloeiend overwicht of door misleiding beweegt hem of haar uit de opbrengst van zijn of haar seksuele handelingen met een derde te bevoordelen.

2. De schuldige wordt gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste acht jaren of geldboete van de vijfde categorie, indien:
  - 1°. de feiten, omschreven in het eerste lid, worden gepleegd door twee of meer verenigde personen;
  - 2°. de minderjarige de leeftijd van zestien jaren nog niet heeft bereikt;
  - 3°. geweld of een andere feitelijkheid als bedoeld in het eerste lid zwaar lichamelijk letsel ten gevolge heeft.
3. De feiten, omschreven in het eerste lid, gepleegd door twee of meer verenigde personen onder de omstandigheden, bedoeld in het tweede lid, onder 2° en 3°, worden gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste tien jaren of geldboete van de vijfde categorie.

Artikel 250bis

[Vervallen.]

Artikel 250ter

[Door vernummering vervallen.]

Bijkomende straf

Artikel 251

1. Bij veroordeling wegens een der in de artikelen 242 tot en met 247 onderscheidenlijk 248a tot en met 250a omschreven misdrijven, kan ontzetting van de in artikel 28, eerste lid, onder 1°, 2° en 4°, vermelde rechten worden uitgesproken.
2. Indien de schuldige aan een der misdrijven in de artikelen 248a tot en met 250a omschreven, het misdrijf in zijn beroep begaat, kan hij van de uitoefening van dat beroep worden ontzet.

Artikel 251bis

[Vervallen.]

Het toedienen van bedwelmende drank

Artikel 252

1. Met gevangenisstraf van ten hoogste negen maanden of geldboete van de derde categorie wordt gestraft:
  - 1°. hij die aan iemand die in kennelijke staat van dronkenschap verkeert, bedwelmende drank verkoopt of toedient;
  - 2°. hij die een kind beneden de leeftijd van zestien jaren dronken maakt;
  - 3°. hij die iemand door geweld of bedreiging met geweld dwingt tot het gebruik van bedwelmende drank.
2. Indien het feit zwaar lichamelijk letsel ten gevolge heeft, wordt de schuldige gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste zes jaren of geldboete van de vierde categorie.
3. Indien het feit de dood ten gevolge heeft, wordt hij gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste negen jaren of geldboete van de vijfde categorie.
4. Indien de schuldige het misdrijf in zijn beroep begaat, kan hij van de uitoefening van dat beroep worden ontzet.

Kinderen afstaan of verlaten

Artikel 253

Hij die een onder zijn wettig gezag staand kind beneden de leeftijd van twaalf jaren aan een ander afstaat of overlaat, wetende dat het tot of bij het uitoefenen van bedelarij, van gevaarlijke kunstverrichtingen of van gevaarlijke of de gezondheid ondermijnende arbeid zal worden gebruikt, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste drie jaren of geldboete van de vierde categorie.

Artikel 254

[Vervallen.]

Artikel 254bis

[Vervallen.]

Geraadpleegde literatuur

Aantjes, K.

Verjaring: de seksueel misbruik- en kindermishandelingsarresten.

In: *Verkeersrecht* (2000), afl. 6, pp. 173-177.

Aafjes, A., H.G.M. Hilkens en

J.A. Huijsintveld

Memo Slachtofferhulp 2000/2001.

Houten, Bohn Stafleu Van Loghum (2000).

Alwin, L.

Wetswijziging – Verjaringstermijnen zedendelicten verruimd.

In: *Algemeen Politieblad* (1994), afl. 16, pp. 12-14.

Bakker-Teunissen, O.J.G.B. de

GGD en zedenzaken: de rol van forensisch geneeskundige.

In: *Modus* (1995), afl. 5, pp. 18-20.

Barendrecht, J.M. en H.M. Storm

Berekening van schadevergoeding.

Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink (1995).

Bloem, J. en P. Stoppelenburg

Handleiding ten behoeve van de arrondissementen voor de landelijke invoering van de wet en richtlijn Terwee.

Tilburg (1994).

Boelrijk, M.

Verjaring seksuele delicten gepleegd door minderjarigen.

In: *Nederlands Juristenblad* (1996), afl. 34, pp. 1412-1413.

Boer, M. de

Vijftwintig jaar Schadefonds Geweldsmisdrijven, wat levert het slachtoffers van seksueel geweld op?

In: *Nemesis* (2001), nr. 3, pp. 96-100.

Boerefijn, I., M.M. van der Liet-Senders en T. Loenen

Het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen. Een verdiepend onderzoek naar het Nederlandse beleid in het licht van de verplichtingen die voortvloeien uit het Vrouwenverdrag.

Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Elsevier Bedrijfsinformatie (2000).

Broekman, M.F.H.

Actuele verfijning van verjaring in het civiele recht.

In: *Advocatenblad* (2001), afl. 17, pp. 652-658.

Claessens, S.

Slachtoffers van seksueel geweld.

Amsterdam, scriptie Clara Wichmann Instituut (1995).

Clara Wichmann Instituut (CWI)

Juridische bibliotheek Select.

CD-rom vrouwen en recht.

Kluwer (2001), nr.3.

Clara Wichmann Instituut (CWI)

Jurisprudentiesysteem seksueel geweld.

Amsterdam, CWI.

College van procureurs-generaal

Richtlijn slachtofferzorg bij het landelijk in werking treden van de Wet Terwee.

In: *Staatscourant* (1995), afl. 65.

Aanwijzing bejegening slachtoffer van zedendelicten.

In: *Staatscourant* (1999), afl. 174, (2001), afl. 64.

Aanwijzing slachtofferzorg.

In: *Staatscourant* (1999), afl. 141.

Aanwijzing opsporing seksueel misbruik in afhankelijkheidsrelaties.

In: *Staatscourant* (1999), afl. 174, (2001), afl. 64.

Aanwijzing aanpak mensenhandel en andere vormen van uitbuiting in de prostitutie.

In: *Staatscourant* (2000), afl. 188.

Evenhuis, W. en E. Lammens

Op de vlucht voor verkrachting: hoe seksueel neutraal mag het asielrecht zijn?

In: *Vrouw & Gezondheid* (1997), afl. 1, pp. 4-5, 15.

Geveke, H. en M. Verberk

De organisatie van slachtofferzorg.

Resultaten van een onderzoek naar de uitvoering en werking van de wet en richtlijn Terwee.

Den Haag, Ministerie van Justitie, Dienst Preventie, Jeugdbescherming en Reclassering, (1996).

Goderie, M.J.H.

De zedelijkheidswetgeving. Onderzoek naar effecten.

In: *Modus* (1995), afl. 5, pp. 11-14.

Goderie, M.J.H. en L. van Gurp

De eerste opvang van slachtoffers van seksueel geweld.

Utrecht, Verwey-Jonker Instituut/TransAct (1996).

Goes, A.M.A.H.

Recht doen: *Modelprotocol en handleiding voor rapportage: voorhulpverleners van slachtoffers van seksueel geweld.*

Utrecht, TransAct (1999).

Handboek Personenschade

Alphen aan de Rijn, Samson Bedrijfsinformatie.

Diverse auteurs. Losbladig.

Haveman, R.

Slavernij of reguliere arbeid. Prostitutie en vrouwenhandel in internationaal perspectief.

In: *Nemesis* (1995), afl. 4, pp. 97-102.

Haveman, R. en M. Wijers

Vrouwenhandel en exploitatie van prostitutie.

In: *Nemesis* (1995), afl. 6, pp. 30-31.

Holtmaat, R.

Seksuele intimidatie op de werkplek.

Een juridische gids.

Nijmegen, Ars Aequi Libri (1999).

Holtmaat, R.

Noot bij Rb Rotterdam 30 september 1999, RN 2000, 1166.

In: *Nemesis* (2000), afl. 3, actualiteitenkatern, pp. 9-13.

Hommes, J.

Wet Terwee landelijk ingevoerd.

In: *Nemesis* (1995), afl. 4, pp. 23-26.

Internet:

www.overheid.nl

www.openbaarministerie.nl

www.rvr.org

www.un.int

www.europa.eu.in

www.rechtspraak.nl

www.jwb.nl

www.njb.nl

www.verkeersrecht.nl

Jansen, M. (red.)

Smartengeld. Uitspraken van de Nederlandse rechter over de vergoeding van immateriële schade.

Den Haag, ANWB, Special Verkeersrecht (2000), 14^e dr.

Kamerstukken Tweede Kamer:
Vergaderjaar 1994-1995, 24 131.
Vergaderjaar 1998-1999, 25 979.
Vergaderjaar 2000-2001, 27 553.
Vergaderjaar 2000-2001, 26 690.
Vergaderjaar 2000-2001, 27 725.
Vergaderjaar 2000-2001, 27 745.
Vergaderjaar 2001-2002, 27 632.
Zie ook: www.overheid.nl

Ketelaars, G.
Verjaring van incest. Verjarings- en klachttermijnen bij seksuele delicten met minderjarigen.
In: *Nemesis* (1994), afl. 6, pp. 186-191.

Konijn, Y.
Seksuele intimidatie.
In: *Nemesis* (1995), afl. 3, pp. 35-38.

Kool, R.
Seksueel geweld, een kwestie van vergelding?
In: *Nemesis* (2000), afl. 6, pp. 196-201.

Kool, R.
Schuivende panelen, hopen op herstel.
In: *Nemesis* (2001), afl. 5, pp. 141-144.

Kool, R., K.D. Lünne­man en R. Wolleswinkel.
Het dienende strafrecht. Kroniek strafrecht en civiele schadevergoeding 1999.
In: *Nemesis* (2000), afl. 3, pp. 89-98.

Kool, R. en M. Moerings
De Wet Terwee. Evaluatie van juridische knelpunten.
Utrecht, Universiteit Utrecht, Willem Pompe Instituut (2001).

Landen, D. van der
Aanranding en verkrachting.
In: *Delikt en Delinkwent* (1994), afl. 6, pp. 553-567.

Legemaate, J.
Verantwoordingsplicht en aansprakelijkheid in de gezondheidszorg.
Zwolle, Tjeenk Willink (1996).

Lindenbergh, S.D.
Smartengeld.
Deventer, Kluwer (1998).

Lünne­man, K.D.
Commentaar Clara Wichmann Instituut inzake concept wetsvoorstel partiële wijziging zedelijkheidswetgeving.
In: *Nemesis* (2000), afl. 6, actualiteitenkatern, pp. 14-17.

Lünne­man, K.D. en D.J.G. Piechocki
Seksueel geweld betaald gezet.
Nijmegen, Ars Aequi Libri, Clara Wichmann Instituut (2001).

Lünne­man, K.D., R. Kool en R. Wolleswinkel
De (on)macht van de strafwetgeving. Kroniek strafrecht en civiele schadevergoeding 1997-1998.
In: *Nemesis* (1999), afl. 1., pp. 2-20.

Markensteijn, L.
Kroniek Gezondheidsrecht.
In: *Nemesis* (2001), afl. 5, pp. 157-165.

Klein Tank, M.
OM en Slachtofferhulp experimenteren met Slachtofferverklaring.
In: *Puntkomma* (2001), afl. 6, p. 9.

McDonald, A.
Sex Crimes at the ad hoc Tribunals. The decisions in the cases of Akayesu, Celebici and Furundzija.
In: *Nemesis* (1999), afl. 3, pp. 72-82.

Ministeries van Justitie en van Binnenlandse Zaken
Circulaire 'Conclusies en aanbevelingen voor de bejegening van slachtoffers van seksuele misdrijven'.
In: *Staatscourant* (1986), afl. 33.

Neut, J.L. van der en W. Wedzinga
Seksueel binnendringen.
In: *Nederlands Juristenblad*, 1994, afl. 5, pp. 149-153.

Nieborg, S.M.A. (red.)
Evaluatie nieuwe zedelijkheidswetgeving.
Verslag studiebijeenkomst.
Utrecht (1995).

Spijkerboer, Th.
Sheherazade en haar zusters. Seksueel geweld en vluchtelingenrecht.
In: *Nemesis* (1994), afl. 4, pp. 95-106.

Neut, J.L. van der en W. Wedzinga
Het eeuwige getob. Over de verhouding tussen verkrachting en aanranding.
In: *Nemesis* (1995), afl. 5, pp. 122-125.

Politie Friesland
De tijd stond even stil. Reader over de op 1 september 1994 verruimde verjarings- en klachttermijnen van zedendelicten die ten aanzien van minderjarigen zijn gepleegd.
Leeuwarden, politie Friesland (1994).

Savornin Lohman, J. de, W.M.E.H. Beyers, C.P. van Gelder, M.J.H. Goderie, S.M. Nieborg en R.A.L. Rijkschroeff
Betere en adequate bescherming door de nieuwe zedelijkheidswetgeving? Evaluatie-onderzoek naar de effecten en de doelbereiking van de nieuwe zedelijkheidswetgeving.
Utrecht, Verwey-Jonker Instituut (1994).

Schimmel-Bonder, W.G.
Zedelijkheidswetgeving.
In: *Ars Aequi* (1992), afl. 3, pp. 156-163.

Seksuele intimidatie; doe er wat tegen!
Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1995).
Brochure.

Seksueel misbruik door hulpverleners: juridische procedures.
Utrecht, Vrouwenrechtswinkel (1989).
Brochure.

Seksueel geweld en recht
Rotterdam, Vrouwenrechtswinkel (1993).
Brochure.

Soetenhorst-de Savornin Lohman, J. de (red.)
Slachtoffers van misdrijven. Ontwikkelingen in hulpverlening, recht en beleid.
Arnhem, Gouda Quint BV (1989).

Veerman, T.
Seksueel geweld en psychiatrie. Zorgplicht en aansprakelijkheid bij seksueel geweld tussen patiënten in psychiatrische inrichtingen.
In: *Nemesis*, 1997 nr. 3, pp. 91-97.

Vellinga, W.H.
De benadeelde partij in het strafproces vanuit civielrechtelijk perspectief.
In: *Verkeersrecht* (2001), afl. 4.

Verrijn Stuart, H.
De jacht op het onzegbare. Verkrachting, aanranding en seksueel binnendringen.
In: *Nemesis* (1993), afl. 5, pp. 141-148.

Verrijn Stuart, H.
Tijgers op de weg. Evaluatie zedelijkheidswetgeving is slordige inventarisatie.
In: *Nemesis* (1995), afl. 2, pp. 33-35.

Warnink, M.
Schadevergoeding bij seksueel misbruik.
Nijmegen, Ars Aequi (1995).

Zee, S. van der en N. Nierop
Opsporing seksueel misbruik in afhankelijkheidsrelaties.
In: *Modus* (2002), afl. 2.

Zeegers, N.
Praktijk of illusie? Een contextgebonden begrip van dwang in de rechtspraak over verkrachting.
In: *Nemesis* (2000), nr. 5, pp. 144-149.

Index

<i>Aansprakelijkheid op grond van onrechtmatige daad</i>	11.1	<i>Klachtregelingen</i>	10.6 12.1.1
<i>Bejegening, beleidsregels over</i>	10.3	• klachten over de politie	10.6.1
• aangifte	10.3	• klachten over de zorgsector	12.1.1
• opsporing	10.3	• klachten over justitie	10.6.1
• medisch onderzoek	10.3	<i>Medisch tuchtrecht, wettelijk</i>	12.1.1
• vervolging	10.3	• maatregelen	12.1.1
<i>Civiel recht</i>	8.4	• medisch tuchtcollege	12.1.1
• omschrijving	8.4	• procedure	12.1.1
• wetboeken	8.4	<i>Medisch tuchtrecht, intern (KNMG)</i>	12.1.2
<i>Civielrechtelijke voorzieningen</i>	11.4	• maatregelen	12.1.2
• contactverbod	11.4.2	• positie van het slachtoffer	12.1.2
• dwangsom of lijfswang	11.4.5	• procedure	12.1.2
• informatiegebod	11.4.3	<i>Mensenhandel</i>	12.4.1
• straat-, wijk- of gemeenteverbod	11.4.1	• arbeid	12.4.1
• verhuisgebod	11.4.4	• hulp en bijstand	12.4.1
<i>Informatieverstrekking, beleidsregels over</i>	10.2	• internationale verdragen	12.4.1
• door openbaar ministerie	10.2	• Nederlandse wetgeving	12.4.1
• door politie	10.2	• verblijfsrecht	12.4.1
<i>Klachtdelicten</i>	9.4	<i>Rechterlijke macht en openbaar ministerie, structuur</i>	8.2
• indienen	9.4	<i>Schade in het civiele recht</i>	11.3
• klachtgerechtigden	9.4	• immateriële schade	11.3.2
• klachttermijn	9.4	• smartengeld	11.3.2
		• vermogensschade	11.3.1

<i>Schadebemiddeling (vóór de strafzitting), beleidsregels over</i>	10.4	<i>Wet op de Geneeskundige Behandelingsovereenkomst</i>	12.1.3
• aangifte	10.4		
• opsporing	10.4	<i>Zedelijkheidswetgeving, totstandkoming en ontwikkelingen</i>	8.1
• vervolging	10.4		
<i>Schadevergoeding in het strafproces, wettelijke bepalingen</i>	10.5	<i>Zedendelicten</i>	9.1
• delicten gepleegd na 1 april 1995	10.5.3	• overzicht van artikelen	9.1.1
• delicten gepleegd voor 1 april 1995	10.5.3	• stroomschema's	9.1.1
• tijdens de zitting	10.5.3		
• voor de zitting	10.5.3	<i>Zedendelicten, bestanddelen van</i>	9.1
• wet Terwee	10.5.1	• dwang	9.1.4
		• misbruik van gezag	9.1.4
		• leeftijd van het slachtoffer	9.1.4
<i>Seksueel misbruik door (medische) hulpverleners</i>	12.1	• ontuchtige handelingen	9.1.4
		• seksueel binnendringen	9.1.4
<i>Seksuele intimidatie op het werk</i>	12.2		
• Arbowet	12.2.3	<i>Zedendelicten, bijzondere artikelen</i>	9.2
• begripsomschrijving	12.2.1		
• handhaving	12.2.2		
• werkgevers, verplichtingen van	12.2.2		
<i>Seksuele intimidatie in het onderwijs</i>	12.3		
• meldplicht	12.3		
<i>Strafrecht</i>	8.3		
• omschrijving	8.3		
• wetboeken	8.3		
<i>Verjaring, civielrechtelijke</i>	11.5		
<i>Vluchtelingen en asielzoekers, seksueel geweld en</i>	12.4.2		
• hulp en bijstand	12.4.2		
• praktijk	12.4.2		
• verblijfsvergunning op humanitaire gronden	12.4.2		
• wet- en regelgeving	12.4.2		

Colofon

Uitgever

Ministerie van Justitie
Directie Jeugd en Criminaliteitspreventie
Postbus 20301
2500 EH Den Haag

Auteurs

P.M. de Savornin Lohman
G.J. Slump (Van Dijk, Van Soomeren en Partners, Amsterdam)
Herziene tweede druk, maart 2003:
A.C.T. Hommes (advocaat Rotterdam), in opdracht van het Clara
Wichmann Instituut
A.M.A.H. Goes (TransAct)

Met medewerking van

K. Blits (Ministerie van Justitie)
M. de Boer (Clara Wichmann Instituut, Amsterdam)
Stichting TransAct (team bestrijding seksueel geweld, Utrecht)
F. Goutbeek (Instituut voor Criminaliteitsbeheersing en
Recherchekunde, Zutphen)
W. Verhoeven (Brabants Ondersteuningsinstituut Zorg, Tilburg).

Eindredactie

I. van Erpecum
Herziene tweede druk, maart 2003:
A. Hakkert

Vormgeving

K. Polder, Den Haag

Deel 3 Wetten en regels

Zedengereguleerend